

La catedral romànica de Tortosa. Aproximació documental a la seva història

Victòria ALMUNI BALADA

RESUM

La recerca documental portada a terme a l'Arxiu Capitular de Tortosa dins del marc de la realització de la tesi doctoral, centrada en l'evolució constructiva del conjunt catedralici d'aquesta ciutat als segles XIV i XV, ens ha permès recollir informació inèdita sobre la catedral romànica. En aquest article contrastem aquesta informació amb les poques referències publicades sobre el tema i les que es poden extreure del treball arqueològic realitzat a la zona. Malgrat les limitacions que suposa l'escassetat d'informació i el caràcter indirecte de la majoria de notícies, exposem una hipòtesi raonada sobre la ubicació de l'edifici, la seva estructura i l'estreta relació que va mantenir amb l'edifici actual, que progressivament el va anar substituïnt entre els segles XIV i XVIII. El temple romànic estava encabí en l'espai que ocupa el sector central del presbiteri i les naus de l'actual catedral. Es tractava d'un edifici de dimensions mitjanes dins del context dels temples aixecats entre els segles XI i XII. Tot fa pensar que la planta era basilical, sense que puguem precisar si aquesta es combinava amb un creuer perimetralment destacat o només esbossat per l'existència de portes laterals. Sobre aspectes concrets d'elements estructurals o decoratius gairebé no podem precisar res. Amb tot, de la informació treballada es dedueix que aprofundir en el seu coneixement, cosa que només es pot fer a través de l'arqueologia, ajudaria a completar el panorama de la darrera arquitectura romànica del Principat i enriquiria el coneixement de l'arquitectura medieval a les terres de transició entre aquest i el regne de València.

RESUMEN

La investigación documental realizada en el Archivo Capitular de Tortosa dentro del marco de la realización de la tesis doctoral, centrada en la evolución constructiva del conjunto catedralicio de esta ciudad en los siglos XIV y XV, nos ha permitido recoger información inédita sobre la catedral románica. En este artículo contrastamos esta información con las pocas referencias publicadas sobre el tema y las que se pueden extraer del trabajo arqueológico realizado en la zona. Pese a las limitaciones que suponen la escasez de

información y el carácter indirecto de la mayoría de noticias, exponemos una hipótesis razonada sobre la ubicación del edificio, su estructura y la estrecha relación que mantuvo con el edificio actual, que progresivamente fue sustituyéndole entre los siglos XIV y XVIII. El templo románico estaba situado en el espacio que ocupan el sector central del presbiterio y las naves de la actual catedral. Se trataba de un edificio de dimensiones medianas dentro del contexto de los templos levantados entre los siglos XI y XII. Todo hace pensar que la planta era basilical, sin que podamos precisar si ésta se combinaba con un crucero perimetralmente destacado o sólo esbozado por la existencia de puertas laterales. Sobre aspectos concretos de elementos estructurales o decorativos casi no podemos precisar nada. Sin embargo, de la documentación trabajada se deduce que profundizar en su conocimiento, cosa que solamente puede hacerse a través de la arqueología, ayudaría a completar el panorama de la última arquitectura románica del Principado, y enriquecería el conocimiento de la arquitectura medieval en las tierras de transición entre éste y el reino de Valencia.

ABSTRACT

The document research carried out in the Arxiu Capítular de Tortosa, within the frame of a doctoral thesis on the building evolution of the Cathedral of Tortosa during the XIV and XV centuries enabled the author to collect new information about the romanesque Cathedral. This article contrasts the information obtained with the few bibliographical references about this subject and with the archeological works carried out. Despite the handicap of the scarce bibliographical information and the indirect character of the news, we are able to present a sensible hypothesis about the location of the building, its structure and its close links with the present temple, by which it was progressively substituted during the XIV and XVIII centuries. The romanesque temple was situated in the space now occupied by the central sector of the presbytery and the naves of the present cathedral. Compared to other temples raised during the XI and XII centuries, it was a middle-sized building. It probably had basilical plan though we are not able to precise whether it was combined with a neatly fulfilled perimetral transept or with a merely outlined one, with two lateral doors. The information handled shows that new archeological research is the only way to drive forward our knowledge of the building, and consequently, of the late Catalan romanesque architecture and of the medieval architecture of this transitional area between Catalonia and Valencia.

L'abril de 1158, recentment conquerida la ciutat de Tortosa pels exèrcits cristians, Pere de Sentmenat i la seva dona Ermessenda donaven 10 morabatins censuals per ajudar a aixecar el temple de Santa Maria de Tortosa. El resultat d'aquesta i moltes altres donacions, unides a la voluntat dels alts estaments del poder civil i religiós, va ser la construcció de l'edifici romànic que va exercir les funcions de catedral abans de l'actual. Què en sabem d'aquesta primera catedral? Fins ara ben poca cosa. La investigació portada a terme dins del marc de la realització de la nostra tesi doctoral, centrada en l'evolució constructiva del conjunt catedralici als segles XIV i XV, ens ha permès recollir un conjunt important de notícies documentals sobre el temple romànic que ara exposem de forma ordenada. Amb elles volem oferir una hipòtesi raonada sobre la seva ubicació, estructura i característiques més definitòries, que sia punt de partida per a futures investigacions¹. L'anàlisi de la documentació sobre la fàbrica gòtica, unida a la lectura del plànol de la façana fluvial de la ciutat confeccionat el 1563 per Antonie Van den Wijngaerde i a les referències extretes dels documents del segle XII publicats per Antoni Virgili constitueixen la base informativa de la nostra aportació.

Som conscients de les limitacions d'aquest estudi. Sabem molt poques coses de la Tortosa dels segles XII i XIII, fet que dificulta la contextualització històrica i urbana de l'edifici. A més, la utilització exclusiva de fonts documentals, a falta d'obra conservada i d'informació arqueològica, impedeix adoptar un punt de vista pluridisciplinar, imprescindible a l'hora d'extreure conclusions suficientment contrastades. Les conclusions que en resulten són força fragmentàries per la seva excessiva concreció i pel caràcter indirecte de les referències. És indispensable per a completar l'anàlisi de l'edifici l'estudi de la documentació que conserva l'arxiu referida al segle XIII, així com la realització de cales arqueològiques en llocs estratègics de l'interior de l'actual temple. Amb tot, som de l'opinió que l'interès de la informació recollida i les greus mancances de coneixement existents sobre l'edifici justifiquen la seva publicació.

L'edifici que ens ocupa és també un gran desconegut dins del marc general de l'arquitectura medieval del Principat. La conservació de la làpida commemorativa de la seva consagració i del pergami que fa memòria del mateix esdeveniment, donats a conèixer el 1626 per Francesc Martorell i

1. Encara que l'article forma part d'un capítol independent perfectament comprensible per si mateix, guanya sentit dins del marc de la lectura general de l'obra de la qual forma part. Especialment amb la consulta dels apartats referits a l'urbanisme altmedieval del sector i a l'evolució de la canònica. En aquests es justifiquen amb més arguments alguns raonaments sobre el traçat del barri de Santa Maria i la muralla interior en els quals ara no ens podem aturar. Esperem de poder presentar aquests resultats amb la publicació del text de la tesi (Almuni, V., 2003 b, pàg. 217-318).

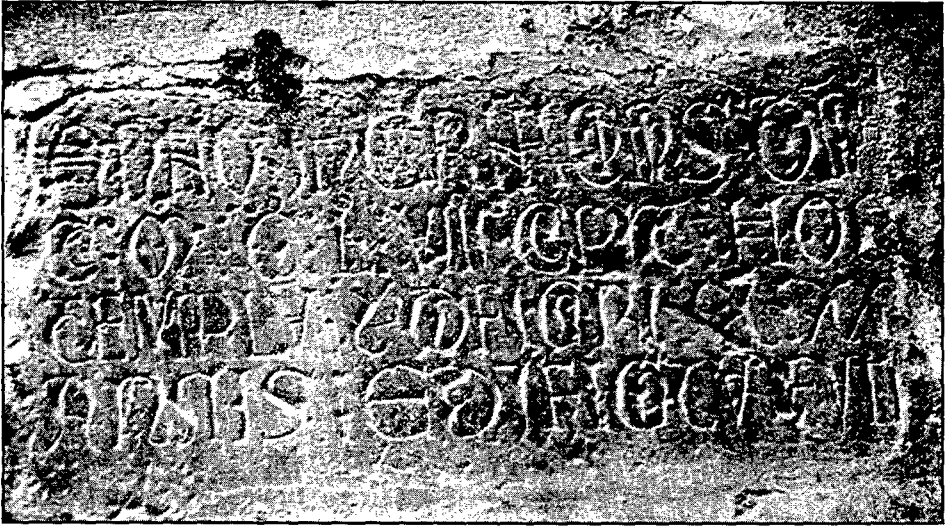
de Luna, han permès a la historiografia situar cronològicament la seva construcció. Després d'aquesta aportació, però, la informació publicada ha estat escassa i basada en suposicions poc documentades. El fet que la historiografia de l'art catalana haja minimitzat tradicionalment l'impacte de l'art romànic en aquestes terres de la Catalunya meridional, de manera en molts casos justificada, si atenem la cronologia de la conquesta cristiana de la zona, ha afavorit el manteniment del buit informatiu sobre l'edifici fins al moment actual. No s'ha preguntat mai sobre la importància relativa que va poder tenir Santa Maria de Tortosa com a testimoni de l'evolució del romànic català i, per tant, no ha existit la necessitat d'investigar-la. La informació que ara aportem obliga a replantejar-ne la importància com a exemple d'edifici traçat i construït a la segona meitat del segle XII, anys del que ha estat definit com a darrer romànic.

La catedral romànica va ser l'edifici a partir del qual es va vertebrar la canònica medieval. El temple gòtic s'hi va superposar a partir de mitjan segle XIV, embolcallant-la i substituint-la progressivament fins arribar a la seva anihilació definitiva dins ja del segle XVIII. Aquest procés va suposar alteracions urbanístiques molt importants al sector: modificació de la línia del carrer costa de Capellans, desaparició de les construccions que envoltaven l'absis de la seu romànica per l'est, rectificació del claustre i altres. De la investigació es desprèn, però, que el sector va ser definit als primers temps de l'ocupació catalana amb relació al temple romànic. Tot el que s'hi ha fet posteriorment han estat adaptacions derivades de les noves necessitats socials i econòmiques de la ciutat i l'església.

1. Teories historiogràfiques sobre l'emplaçament i l'estructura del temple

La primera referència literària coneguda sobre la seu romànica de Santa Maria ens la dona Cristòfor Despuig a mitjan segle XVI, moment en el qual el que en restava havia esdevingut, amb motiu de l'avenç de l'obra gòtica, un conjunt d'estructures mutilades i separades del servei litúrgic. Pels voltants del 1575, en escriure els seus *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, Despuig feia referència a una visita a la Seu i esmentava l'existència d'aquestes restes². En relació amb el comentari d'un dels protagonistes sobre la possibilitat que es tractés d'una mesquita, l'autor

2. Concretament s'hi refereix amb la frase " ... aquesta església vella que resta a derrocar ... " (Despuig, C., 1981, pàg. 80). En aquest moment el tall d'obra de la nova obra estava situat a l'alçada del tercer tram de la nau actual, en el qual hi ha la porta d'accés des del claustre.

Santa Maria de Tortosa.
Inscripció commemorativa de la consagració del temple l'any 1178.

donava a conèixer l'existència de la làpida commemorativa de la seva construcció, encastada aleshores en un mur proper a la sagristia vella situada vora el cor. La inscripció d'aquesta làpida, seguint Despuig, certificava que es tractava d'una obra cristiana, ja que indicava que es va començar el 1158 i que la seva obra va durar vint anys (fig.1)³.

El 1626 Francesc Martorell i de Luna ampliava la informació donada per Cristòfor Despuig, al mateix temps que contextualitzava mínimament l'edifici romànic. La seva principal aportació va ser la transcripció del document de dotació de la Seu fet pel rei Alfons i la seva muller Sança amb motiu de la consagració de l'edifici el 1178⁴.

A principis del segle XIX Manuel Risco publicà el document de consagració i aportà la referència a l'existència prèvia d'una mesquita musulmana⁵. Contemporàniament, Joaquin Lorenzo Villanueva va recollir les poques informacions conegudes i va intentar per primer cop ubicar

3. ... comensaren-la a edificar en lo any MCLVIII y acabaren-la lo any MCLXXVIII. Açò se mostra en un lletrer esculpit en una pedra que vuy està asentada en la paret prop la segrestia vella, junt about està ara lo cor. (Despuig, C., 1981, pàg.80).

4. Martorell i de Luna, F., 1925 [1626], pàg. 46-48.

5. Risco, M., 1801, XLII, pàg. 310.

l'edifici⁶. Va recollir dels *Col·loquis* la informació sobre la situació de la làpida de consagració del temple. Aquest fet li va permetre refutar la tradició oral que existia entre els seus contemporanis referent a l'opinió que l'antiga sala capitular, aleshores capella de Santa Cànida, havia estat antigament el primer temple romànic. Contràriament a aquesta tradició, Villanueva pensava que el primitiu temple havia estat emplaçat més prop de l'actual. La referència a la proximitat que esmenta Despuig entre l'antiga sagristia i el cor, que Villanueva va interpretar com al cor renaixentista col·locat a darreries del segle XVI en el tercer tram de nau central li va fer suposar, si més no, que la catedral devia ocupar el sector corresponent als trams més occidentals de l'actual nau, amb una atípica orientació N-S⁷. La interpretació que va fer de les paraules de Cristòfor Despuig va establir les bases d'una confusió que s'ha mantingut fins als nostres dies.

La tesi de Joaquin Lorenzo Villanueva va ser seguida al peu de la lletra per Daniel Fernández i Domingo, qui es referix a la catedral romànica amb els mateixos raonaments, i per Ramon O'Callaghan. Aquest darrer va fer en les seves obres un recull crític de les notícies ja publicades sobre la fàbrica i va concretar-ne l'emplaçament en el solar ocupat actualment per la capella de la Verge de la Cinta⁸. La seva tesi és recollida ja dins del segle XX per Francesc Duran i Josep Matamoros, i després per la resta de persones que han esmentat el temple en alguna de les seves publicacions⁹.

En el seu estudi monogràfic sobre la catedral Josep Matamoros va contextualitzar l'obra de l'actual temple en relació amb els que anteriorment havien existit en el mateix sector urbà. Recollint les teories publicades sobre l'emplaçament dels diferents temples des d'època

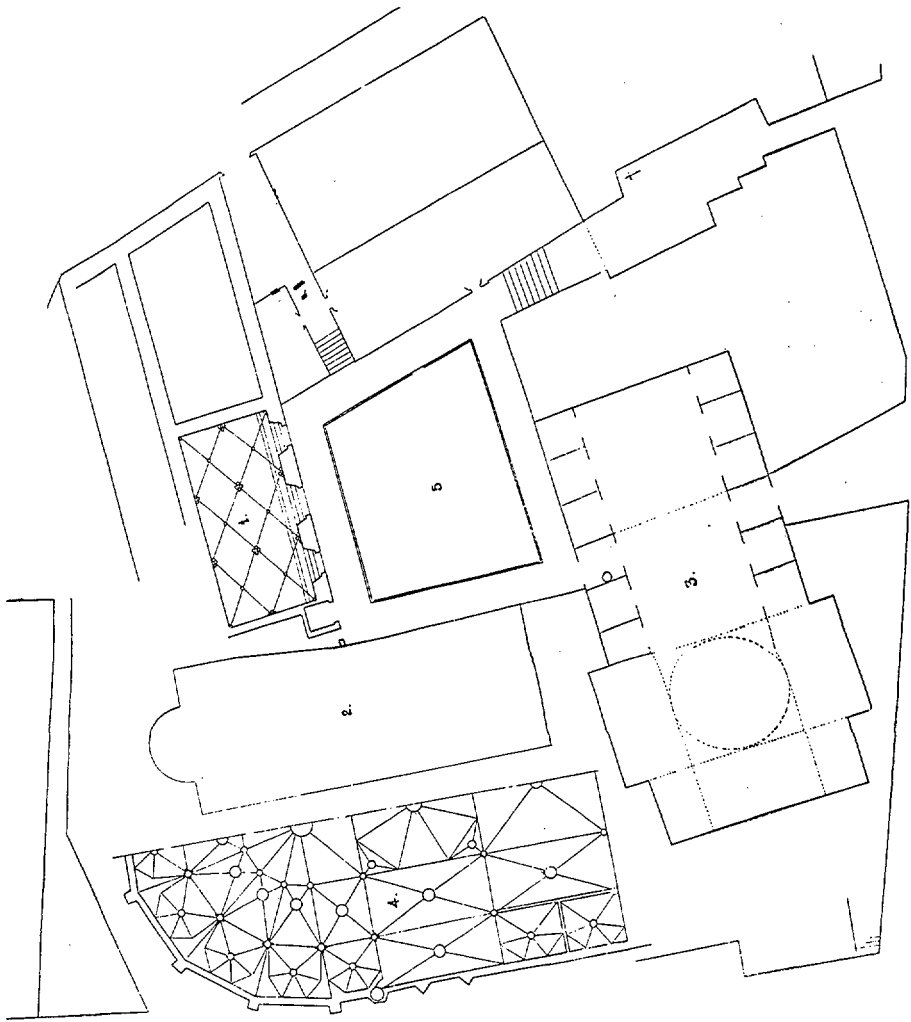
6. Villanueva, J.L., V, 1806, pàg. 48 ss.

7. ... desde que comencé a ver con mis ojos estos edificios, siempre creí que la iglesia primera estuvo donde la actual. Posteriormente me contó el abogado D. Josef Pinyol, que en sus dias vió derribar una gruesa pared, que cerraba el espacio medio entre los dos pilares primeros como entramos por la puerta principal... Despuig en sus coloquios asegura que la sacristia vieja estuvo cerca de donde ahora está el coro. Juzgo pues que el templo anterior ocuparia la parte inferior del actual, y acaso se extenderia desde el norte a mediodía. (Villanueva, J.L., V, 1806, pàg. 53).

8. O'Callaghan, R, 1890, pàg. 6-10. El canonge identifica també el temple romà utilitzat després com a mesquita amb la capella de Santa Cànida, en el seu temps ja enderrocada i substituïda per l'actual capella del Sagrari (O'Callaghan, 1890, pàg. 6-10; *ibíd.*, 1896, pàg. 38). Pocs anys després, Francesc Mestre i Noé situa aquest temple romà reutilitzat com a mesquita en el sector de l'absis de l'actual seu. Segons ell, amb la conquesta cristiana el temple musulmà havia de ser purificat i convertit en església dedicada a Santa Maria de l'Estrella (Mestre i Noé, F., 1898, pàg. 30).

9. Duran, F., 1928, pàg. 37-39. Matamoros, J., 1932, pàg. 8-18.

J. Puig i Cadafalch utilitza la informació aportada per Cristòfor Despuig i esmenta la làpida de consagració per a situar la construcció de l'edifici al context de la segona meitat del segle XII. No es pronuncia, però, sobre la possible ubicació del temple (Puig i Cadafalch, J, 1983, III,1, pàg. 190).

PLANO

de proyección de todos los templos que han existido en el monasterio, sobre el que actualmente se levanta la Catedral Basílica.

Número 1.—Emplazamiento del primer templo gótico.

Núm. 2.— Mezquita mayor, que fué reconstruida por el obispo Gaufredo.

Núm. 3.— Primitiva Catedral católica.

Núm. 4.—Plano parcial de la actual Basílica.

Núm. 5.—El claustro de la Catedral.

Proposta d'ubicació dels diferents temples aixecats al recinte catedralici de Tortosa (Matamoros, J., 1932, pág.8-9).

romana, va aconseguir concretar un discurs coherent sobre la relació entre aquests edificis de culte i sobre l'emplaçament de cadascun, al mateix temps que situava les catedrals gòtica i romànica en connexió amb l'entorn canonical contemporani. Part de la seva tesi estava fonamentada en l'anàlisi d'un gràfic existent a l'arxiu catedralici en el qual apareixien dibuixades les plantes i la situació de tots aquests temples, del qual en va publicar una còpia¹⁰ (fig. 2). En aquest la catedral romànica es mostrava com un edifici amb planta de creu llatina, de capçalera rectangular, creuer poc diferenciat del cos de naus en sentit transversal i cimbori definit per una cúpula sobre petxines. La seva orientació, en sentit N-W, s'establia en funció del traçat de la façana de l'actual capella de la Verge de la Cinta que comunica amb el claustre. El tercer dels sis trams de la nau del temple es feia coincidir en el dibuix amb la porta que es conserva actualment tapiada en el mur N oest del claustre¹¹.

Posteriorment a Josep Matamoros els diferents estudis referits al conjunt catedralici de la ciutat van donar per vàlida la seva teoria pel que fa a l'estructura i la ubicació de l'edifici del segle XII. Aureli Querol es va mostrar disconforme per primera vegada amb alguns aspectes d'aquesta tesi. Utilitzà com a base del seu dubte els buits que presentava el gràfic d'ubicació publicat per Josep Matamoros, actualment no conservat, així com l'opinió que l'orientació N hauria suposat que la porta principal del temple, als peus d'aquesta, s'havia d'obrir a l'espai intern de la canònica i no a la ciutat. Per aquest darrer motiu aportava la possibilitat que l'orientació de la capçalera fos al S, amb la qual cosa la porta principal dels peus de la nau s'havia d'obrir en la línia aproximada del carrer Costa de Capellans¹².

L'estadi en el qual es trobava el nostre estudi a mitjan de la dècada dels anys noranta del segle passat ens va permetre avançar per primer cop en una publicació la teoria sobre l'orientació a l'est de la catedral romànica, i la coincidència del seu solar amb el del cos de naus de l'actual temple, teoria que ara raonem i concretem¹³.

10. El gràfic no es conserva actualment. Situa el temple romà a l'espai de l'actual sagrari, la mesquita musulmana en el sector sud est de l'actual catedral i el temple romànic en el solar de l'actual capella de la Verge de la Cinta (Matamoros, J. 1932, pàg. 8-9).

11. Ara com ara, la porta està identificada com a accés a la capella del Corpus, situada en època moderna en el claustre (Querol, A., 1992, pàg. 6). Nosaltres mateixos en la primera de les nostres publicacions sobre la seu gòtica, recollim la teoria errònia de Josep Matamoros (Almuni, V., 1991, pàg. 28 i 29).

12. Querol, A., 1992, pàg. 4-6.

13. Almuni, V., 1997, vol. XXVI, pàg. 117-120.

Almuni, V.; Lluís, J., 2000 a, pàg. 30-32. En aquesta publicació vàrem avançar algunes de les conclusions de l'actual estudi, malgrat que el seu caràcter divulgatiu no ens en va permetre fer el raonament necessari.

2. Santa Maria la Vella. L'adaptació de la mesquita aljama com a primera catedral després de la conquesta cristiana

2.1. El temple musulmà

Les referències documentals conegudes sobre els primers anys de la conquesta cristiana sembla que donaren la base de raonament suficient a la teoria tradicional sobre la reutilització de la mesquita major musulmana com a primer temple catedralici. Aquesta pràctica va ser comuna a moltes de les ciutats conquerides pels exèrcits dels diferents regnes cristians peninsulars. Va permetre disposar immediatament d'un espai apropiat per a realitzar els oficis litúrgics i legitimar les cerimònies de poder, al mateix temps que simbolitzava per als mateixos habitants i per als de les zones encara per conquerir la substitució de les antigues estructures polítiques i socials associades a la religió musulmana per les noves vinculades a l'església cristiana de Roma.

L'edifici utilitzat en el moment immediat a la conquesta cristiana com a mesquita aljama va ser bastit a mitjan del segle X en substitució d'un d'anterior més petit. La seva construcció formava part d'un ampli programa de renovació de les infraestructures bàsiques de la ciutat en relació amb interessos polítics del califat de Còrdova.

Al llarg del segle IX Tortosa havia aconseguit mantenir-se al marge de les lluites de poder entre famílies que van caracteritzar altres territoris de la frontera amb els regnes cristians. La inestabilitat política general, malgrat tot, va contribuir a un deteriorament considerable de la ciutat i el seu territori¹⁴. El 929, en accedir al poder del Califat 'Abd al-Rahman III, va iniciar una política d'actuacions a favor de la ciutat que volia significar un agraïment per la seva fidelitat a la institució i assegurar-ne la continuïtat. L'exempció tributària atorgada el 941 i la fundació de la drassana el 945 van afavorir la dinamització de l'economia tortosina, i, en conseqüència, el creixement demogràfic. També van tenir importància factors externs o de conjuntura. En primer lloc, la traumàtica desfeta patida pel Califat a Alhándega la primera meitat del segle X, cosa que va suposar un canvi radical en la política del Califat envers les grans famílies frontereres. El califa va haver de renunciar al control directe del territori situat en mans d'aquestes famílies i reconèixer-ne la transmissió hereditària. Es veu factible que, en conseqüència, volgués consolidar la seva posició a Tortosa –únic enclavament on la seva autoritat no havia estat discutida–

14. Garcia Biosca, J.E., et al., 1998, pàg. 157-158.

potenciant un espectacular projecte urbanístic amb pocs paral·lelismes a l'Al-Andalus del moment¹⁵.

Un segon factor per tenir en compte és el fet que Tortosa tenia en aquest moment una considerable importància estratègica. Era la sortida natural a la Mediterrània de totes les terres de la frontera superior de l'Islam peninsular, alhora que el seu emplaçament la situava al bell mig de centres cristians i musulmans de primera magnitud¹⁶. Finalment, cal considerar també com un fet positiu els pocs anys passats des de la incursió dirigida pel comte Sunyer de Barcelona contra Tortosa el 936-937, factor que havia de contribuir a la voluntat de reforçar la seguretat a la ciutat i a revaloritzar-la com a enclavament capdavanter en la relació amb els cristians¹⁷.

La revifalla de la ciutat es va traduir, entre d'altres factors, en un important procés de renovació urbana. La construcció d'una nova muralla de pedra que ultrapassava l'àmbit de la primitiva medina en va ser una actuació emblemàtica. Fins aquests anys centrals del segle X el recinte fortificat coincidia amb el perímetre de l'antiga ciutat romana, el mur de la qual va ser refet i aprofitat als primers temps d'ocupació musulmana. Les darreres investigacions, amb les quals coincidim, defensen la tesi que aquest recinte murat de base romana era més petit del que se suposava en principi¹⁸. La construcció de la nova muralla a mitjan del segle X va suposar una ampliació considerable del recinte interior, que va incorporar la drassana i els ravals situats al N i al S de la ciutat.

Una segona intervenció urbana important documentada per a aquests anys centrals del segle X va ser la construcció d'una nova mesquita aljama. Se situa la construcció d'aquest darrer edifici pels voltants de l'any 955¹⁹. Es tractava d'un temple de cinc naus i atri espaiós, ubicat en un lloc preminent de la medina²⁰.

15. Garcia Biosca, J.E., et al., 1998, pàg.159.

16. Balanyà, P., 1997, pàg. 62

17. Ballestín, X., 1997, pàg. 37.

18. La teoria tradicional era que la ciutat romana s'estenia cap al sud fins al barranc del Rastre, i cap al nord per la plana de Remolins (Utgés, M., et al., 1997, pàg.111-112). Després, l'equip format per Joan Eusebi Garcia, Josep Giralt, Ana Lorient i Joan Martínez han defensat que en el sector meridional devia coincidir de manera aproximada amb l'eix dels carrers Doctor Ferran i Taules Velles (Garcia Biosca, J.E. et al., 1998, pàg. 140-141)

19. Balanyà, P., 1997, pàg.61.

20. Una descripció de la ciutat àrab recollida pel recopilador Al-Himyari es refereix a la mesquita amb les següents paraules: *A Tortosa també hi ha una mesquita major de cinc naus, amb un atri ampli, edificada l'any 345* (Utgés, M. et al., 1997, pàg.111; Balanyà, P., 1997, pàg.61).

La renovació de la ciutat de Tortosa és considerada pels estudiosos actuals del període com la fi de la definició del projecte d'estructuració urbana del sector oriental de la marca superior. En aquest moment, a mitjan del segle X, totes les ciutats havien estat dotades amb les infraestructures bàsiques i es consideraven preparades per a iniciar la seva expansió demogràfica. Així, els períodes taifa i almoràvit es van caracteritzar sobre això per la continuïtat respecte al període califal. Cal suposar que la mesquita major pogués sofrir en els darrers dos-cents anys d'ocupació islàmica de la ciutat arranaments i obres de manteniment. Malgrat tot, va haver de mantenir l'estructura i les característiques formals del moment de la seva construcció.

2.2. La consagració de l'edifici com a temple cristià

Amb l'entrada a Tortosa de l'exèrcit de Ramon Berenguer IV es va iniciar a la ciutat un procés de reorganització patrimonial derivat de la necessitat de traspasar la propietat de les diferents finques i immobles urbans a mans cristianes. Les condicions de la capitulació de la ciutat exigien que la població vençuda es traslladàs a viure als ravals. Per a evitar enrenous innecessaris derivats d'un trasllat excessivament ràpid, el comte de Barcelona va permetre als musulmans que anessen abandonant el sector intramurs de la ciutat al llarg de l'any 1149, sense renunciar per això als drets adquirits sobre la mesquita²¹. Tots els béns d'aquesta van passar des del moment de la primera dotació de l'església de Santa Maria, feta el 31 de desembre de 1148, a la catedral tortosina:

*... concedimus omnia predia et possessiones que maior meschida sarracenorum eiusdem civitatis hactenus habuit...*²².

La majoria de les propietats urbanes de l'església de Santa Maria se situaven al nucli central de la medina. En aquestes s'establiria la jerarquia eclesiàstica els primers anys d'ocupació cristiana, i damuny aniria aixecant els seus edificis de culte, de govern i de vida comunitària en un segon moment d'ocupació de la ciutat²³.

En relació amb la tasca restauradora atorgada per part del Papat als prelats agustinians de Sant Ruf d'Avinyó, a Tortosa es van aplicar des del

21. Bayerri, E., vol. VII, 1957, pàg. 4-5.

22. Virgili, A., 1997a, doc. 13, pàg. 58-59.

23. Sobre la participació de l'Església en el procés de conquesta i el domini general de la catedral de Tortosa, V. Virgili, A., 2001, pàg. 44-46 i 133-140.

primer moment els principis de la reforma gregoriana, de la mateixa manera que es va fer a la resta de seus de nova creació²⁴. En el primer moment de la conquesta cristiana la cúria pontifícia va establir com a bisbe provisional de la ciutat en Bernat, arquebisbe de Tarragona, que havia estat canonge regular de Sant Ruf d'Avinyó²⁵. El 1151 es va consagrar Gaufred, fins aleshores abat del mateix monestir avinyonenc, com a primer dels bisbes titulars de la càtedra tortosina després de la restauració de l'oficialitat del cristianisme a la zona²⁶. La consagració del bisbe Gaufred es va fer a Tarragona. Hi van assistir col·laboradors importants del comte de Barcelona que havien esdevingut part de la jerarquia de govern de la ciutat i el seu territori²⁷. Desconeixem si en aquell moment s'havia fet ja efectiva la consagració de l'antiga mesquita major de Tortosa. El fet que l'acte de nomenament del nou bisbe no es realitzés a la mateixa ciutat ens fa pensar que possiblement l'edifici no havia estat encara purificat. El poc temps passat des de la conquesta de la ciutat i el caràcter provisional de la propera frontera situada al riu Sénia en devien ser les causes²⁸.

Coincidint amb la consagració de Gaufred com a primer bisbe titular de Tortosa el comte Ramon Berenguer IV va confirmar la donació feta a Santa Maria i la va ampliar a la resta de mesquites del territori de Tortosa:

*Preterea concedo et dono ecclesie Tortosane iamdictae et tibi Gaufride tuisque successoribus omnia alodia et omnes possessiones maioris mezchite quecumque habet vel olim habuit in tempore sarracenorum exte prephatam civitatem. Nichilominus etiam dono atque concedo tibi Gaufride ... omnes mezchitas tam edificatas quam desertas quasmodo sarraceni non tenent et deinceps dimissuri sunt cum omnibus alodiis et possessionibus earum que sunt extra civitatem.*²⁹

Fins a l'any 1153 no es va constituir la canònica tortosina, fet que indica la presència d'una comunitat religiosa a la ciutat ocupant els edificis de la mesquita. No deixa de sorprendre el fet que la seva creació s'anticipés un

24. Virgili, A., 1997c, XXVI, pàg. 50.

25. Virgili, A., 1997a, doc. 13, pàg. 57-58.

26. Virgili, A., 1997a, doc. 28, pàg. 75; Villanueva, J.L., V, 1806, pàg. 65-75; O'Callaghan, R., 1896. Bayerni, E., vol.VII, 1957, pàg. 389 ss.

27. La majoria d'aquestes persones –Guillem Berenguer, Guillem Garidell, Guillem de Castellvell, Bernat de Bell-lloc, etc–, apareixen citades constantment en la documentació capitular de la segona meitat del segle XII com a propietaris d'honors cedits pel comte (Virgili, A., 1997a).

28. La donació del castell d'Ulldecona a l'orde de Sant Joan de l'Hospital no va tenir lloc fins a l'agost de 1178. Aquesta donació, juntament amb la de la vila d'Alcanyís a l'orde de Calatrava, materialitzada el març de 1179, dibuixava una línia de frontera que s'havia de mantenir relativament estabilitzada fins avançat el segle XIII (Guinot, E., 1995, pàg. 13 ss. *Ibid.*, 1986).

29. Virgili, A., 1997a, doc. 28, pàg.75.

any a la de Tarragona. Malgrat que la ciutat havia estat conquerida als àrabs el 1129, l'organització eclesiàstica de l'Arxidiòcesi no es va iniciar fins a la prelatura de Bernat de Tort (1146-1163). Aquest va ser el primer arquebisbe a fixar la seva residència a Tarragona. El 1154, un any després que a Tortosa, reorganitzà la vida capitular mitjançant dues butlles del papa Anastasi IV, alhora que es confirmaven els territoris de la província metropolitana³⁰. Cal suposar que la situació geogràfica de Tortosa i l'important paper que va aconseguir fins al darrer moment com a enclavament musulmà van condicionar l'organització dels territoris situats en el seu flanc septentrional a la pacificació i primera vertebració de les zones més immediates a la riba N del tram baix de l'Ebre³¹.

2.3. Una hipòtesi sobre la situació de l'edifici

El mateix any 1153 en què es va organitzar la vida comunitària és citat per primera vegada el recentment consagrat temple de Santa Maria. El dia 8 de juny d'aquest any Guillem de Castellvell donava a Ramon Ermengol i a la seva muller Arnaldeta unes cases properes a la Seu, que confrontaven al S amb un alou pertanyent a aquesta darrera³².

L'octubre de l'any 1154 el temple era citat de bell nou en un document relacionat amb els solars que Ramon Berenguer IV havia donat a Ademar temps enrera i que aquest havia reedificat. La mort d'Ademar en la conquesta de territoris d'Hispania obligava, en aquest moment, a la seva vídua i als seus fills a vendre les cases a Bernat Santponç. Les cases, que havien estat propietat en època musulmana de Mafomet Avinzahado, estaven situades davant de la Seu³³. Tenien un porxo o porta posterior que s'obria al sector de muralla concedit per Ramon Berenguer IV al bisbe³⁴.

30. Virgili, A., 1997a, Doc.33, pàg.81-83; Gort, E., vol. XXI, pàg. 47-49.

31. Virgili, A., 1997 b, pàg. 39-48. Ibid. 1985-1986, pàg. 275-289. Ibid. 2001, pàg. 41 ss.

32. Virgili, A., 1997, doc. 38, pàg. 88.

33. *Ego Saurina, condam uxor Ademarii, vendo tibi Bernardo de Sancto Poncio et uxori tue Agneti ... illas domos quas Ademarius maritus meus et ego construximus in Tortosa ante ecclesiam Sancte Marie ...* (Virgili, A., 1997a, doc. 45, pàg. 95-96).

Un document de l'any 1169 on s'expressa la confirmació de la venda feta per Bernat de Puig, fill d'Ademar, ratifica aquesta informació: *ego, Bernardus de Podio, qui fuit filius Ademarii, confirmo et laudo atque corrobore ... illam vendicionem quam Saurinam, mater mea, iussu patris mei, cum consensu et voluntate domini comitis Barchinonensis et nobilium virorum ipsius curie fecit Bernardo de Sancto Poncio et suis, videlicet domorum quas Ademarius pater meus simul mater mea construxerunt in Dertusa ante ecclesiam Beate Marie ...* (Ibid., doc.202, pàg. 260-261).

34. En una data indeterminada entre 1166 i 1188 el rei Alfons ordena que no s'edifique sobre aquest sector de muralla donat pel seu pare al bisbe i al capítol (Virgili, A., 1997a, doc. 119, pàg. 170-171).

Poc després de l'esmentada data, l'octubre del mateix 1154, Ramon Berenguer IV donava a Pere de Santponç, germà de Bernat, uns casals veïns als anteriors per la banda N. La propietat se situava entre el mur que separava la ciutat del riu i el carrer de la Croera, enfrontat a la porta del temple catedralici³⁵. La part posterior, a l'oest, comunicava amb l'alfòndec dels homes de Narbona, situat possiblement entre la muralla i el riu³⁶. Les cases van ser comprades per l'església de Santa Maria el 1178, moment en el qual havia estat consagrat el nou temple romànic i l'antiga mesquita era qualificada d'església vella:

*... vendo et trado Domino Deo et Sancte Marie sedi Dertose et vobis Poncio episcopo et successoribus vestris atque canonicis eiusdem ecclesie, illas meas domos quam habeo in villa Dertose ante ecclesiam vetulam. Que affrontat a parte orientis in carraria publica ante predictam ecclesiam et meridie in domibus que fuerunt Bernardi Sancti Poncii et de occiduo in ipso Alfundec de Narbona et ad septentrionem in domibus que fuerunt Ioannis de Pruwins ...*³⁷

Aquesta notícia demostra que l'emplaçament del primer temple era diferent del de la seu romànica, perquè per un temps tots dos edificis van coexistir.

Les afrontacions citades indiquen que l'antiga mesquita obria una de les seves portes al que actualment és el carrer de la Croera, just davant de la façana de les cases de Pere de Santponç³⁸. Pensem que aquestes cases, que van ser comprades per l'església de Santa Maria el 1178, se situaven aproximadament sobre els solars on el segle XIV es bastiria el palau episcopal³⁹. En relació amb aquesta informació es dedueix que el temple

35. ... *illud casale quod est inter casas Ioannis de Prohins et casas que fuerunt Ademari de Podiò et est ante portam ecclesie Sancte Marie et ab Hiberno: afrontat in muro.* (Virgili, A.1997a, doc. 48, pàg. 99).

36. A. Virgili fa referència a la donació de l'alfòndec als narbonesos per part de Ramon Berenguer IV el 1148. Podien utilitzar-lo per a comerciar i estaven exempts de tots els peatges per terra i per mar. No apunta cap hipòtesi sobre la ubicació. Amb la informació de què disposem, però, i en relació amb la seva funció comercial, pensem que havia d'estar situat vora el riu Ebre (Virgili, A., 2001, pàg.91).

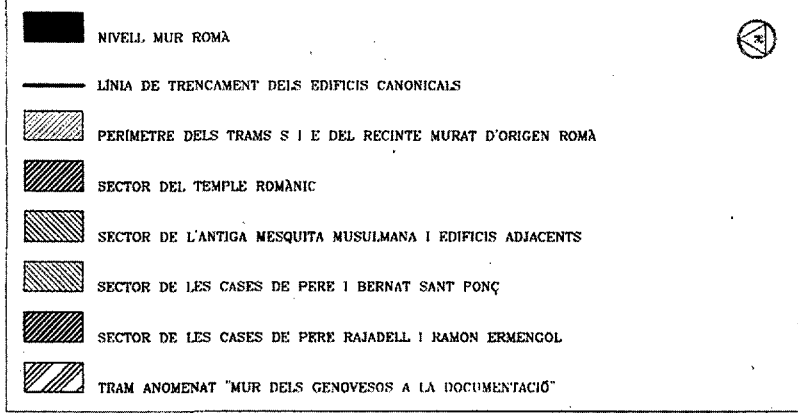
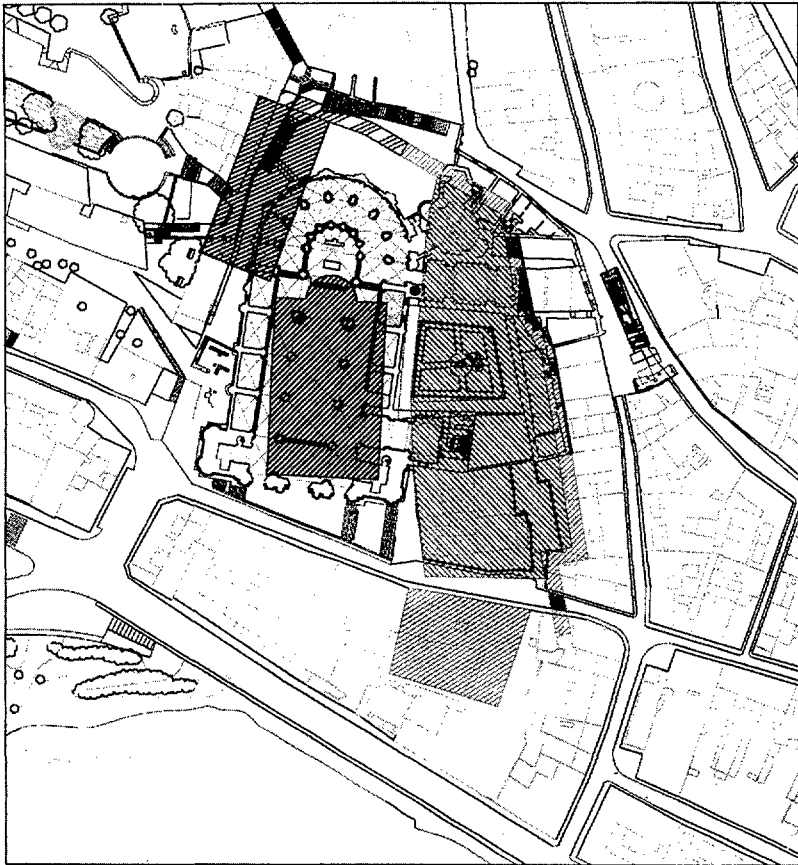
37. Virgili, A.,1997a, doc.303, pàg.380-381.

Les esmentades cases de Joan de Prohins van ser venudes el 1171 per la seva vídua. El document de venda especifica que es trobaven davant de la seu de Santa Maria (ibíd., doc. 213, pàg. 271-271).

38. Els darrers estudis fets sobre l'urbanisme medieval del sector coincideixen amb l'opinió que l'eix format pel carrer Major de Sant Jaume - Santa Anna - Croera - Ciutat podria haver estat dissenyat en època romana i hauria sobreviscut amb variacions mínimes fins als nostres dies (Utgés, M., et al., 1997, pàg.111; Garcia Biosca, J.E., et al., 1998, pàg. 140 ss.).

39. Virgili, A., 1997a, doc. 38, pàg. 88-89.

Al sud les cases delimitaven amb les de Bernat de Santponç. La prohibició que fa el rei Alfons d'edificar al damunt de la muralla en el sector on hi ha les torres del bisbe es referix a la zona corresponent a aquestes cases, que tenien un porxo posterior obert a la muralla. Malauradament no s'indica si les cases delimitaven amb la muralla a l'oest o al sud, fet que ens permetria comprovar o rebutjar la possibilitat que marquessin l'angle SW d'aquest recinte murat interior.

Reconstrucció hipotètica del sector urbà de la catedral de Tortosa a la segona meitat del segle XII (V. Almuni; J. Lluís).

s'aixecava al sector S del primitiu recinte romà, delimitat per la muralla interior que la segona meitat del segle XII encara es conservava⁴⁰. El seu emplaçament coincidia –sempre de manera aproximada– amb els solars del que després seria primer palau del bisbe i la placeta de Palau, amb la possibilitat que s'estengués cap a l'est ocupant part de l'espai del que després serien el claustre i el refetor (fig.3).

Les referències de què disposem sobre el sector N del conjunt catedralici per a aquests primers anys després de la conquesta cristiana aporten poca informació útil sobre el tema que tractem, encara que no contradiuen les hipòtesis que hem exposat. Hem citat ja la donació d'unes cases feta a Ramon Ermengol el 1153. Aquestes afrontaven al S amb un alou propietat de l'església de Santa Maria⁴¹. Es pot ubicar el sector a l'angle NE del barri, ja que es fa referència a l'afrontació de la casa amb el mur dels genovesos pel flanc E⁴². Aquest devia ser també part de la muralla interior. Separava el sector de la *Villam Siccam*, concedit al Comú de Gènova el 1149 per Ramon Berenguer IV, de la porció comtal situada dins de l'antiga medina⁴³ (fig.4). La casa de Ramon Ermengol, doncs, estava situada a la zona alta del que coneixem com a carrer Costa de Capellans, contigu al mur N de la seu romànica. No disposem de cap altra referència que ens permeta identificar l'esmentat alou de Santa Maria amb els solars on a partir del 1158 es va aixecar el nou temple. Cal tenir present la informació que aporta aquest document, però, a l'hora d'engegar qualsevol recerca sobre el tema.

3. La catedral romànica

3.1. Les aportacions de la documentació

a) *Les notícies del segle XII: cronologia de la construcció*

La conservació de la ja esmentada làpida commemorativa de la consagració de l'església romànica de Santa Maria ha permès des d'antuvi

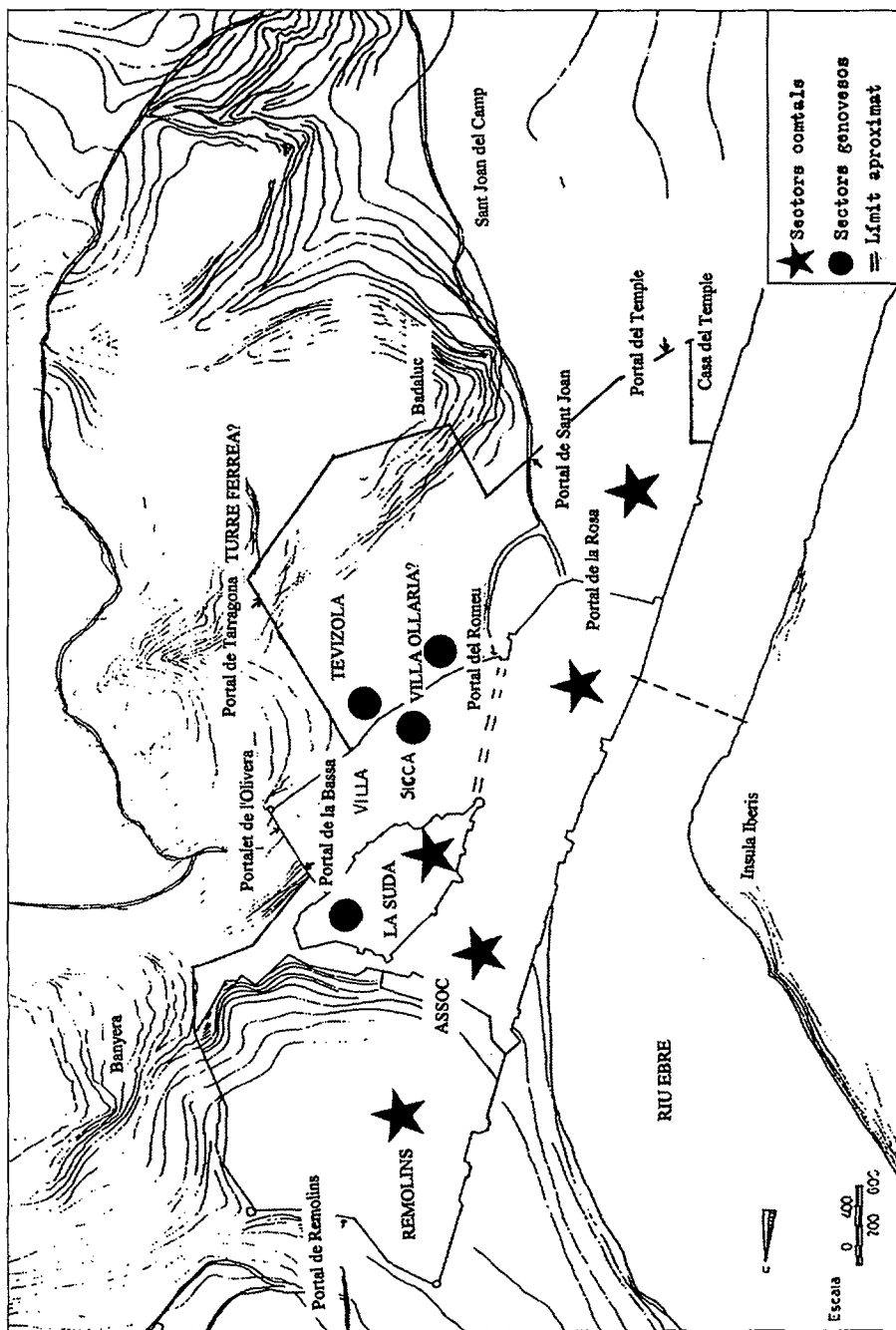
40. Sobre el traçat aproximat d'aquest sector de muralla, v. Almuni Balada, V., 2003 b, pàg. 313-318.

41. Virgili, A., 1997a, doc. 38, pàg. 88-89.

Dono ... illas meas casas ... quas habeo in Tortosa prope ipsam sedem. Que terminantur ab oriente in muro ianuensium, a meridie in alodio Sancte Marie de ipsa sede, ab occidente in domibus Petri de Ragadel, a circio in ipsa carrera.

42. Pel que fa a aquest aspecte discrepem de l'opinió de Garcia Biosca, que sembla que indicar implicitament que l'esmentat tram de muralla corresponia al sector meridional del recinte interior (Garcia Biosca, J.E., et alt., 1998, pàg.141).

43. Virgili, A., 2001, pàg.75-78.

Repartiment del sector urbà de Tortosa (A. Virgili, 2001, pág. 77).

tenir coneixement de l'any d'inici de les obres, el 1158. Malauradament cap referència documental ens permet contrastar la notícia. El primer esment a la voluntat de començar a bastir un edifici destinat a substituir l'antiga mesquita el trobem a la carta enviada pel papa Adrià IV a Ramon Berenguer IV el 20 de març de 1156. El prelat hi demanava una actitud més generosa del comte envers l'església tortosina, que ajudaria entre altres a bastir l'església i la canònica:

*Sufficientem quoque locum ad edificandam ecclesiam, officinas canonicorum et domos in usus episcopi eidem ecclesie pro anime tue salute concedas. Quod si nolueris effectu operis prosequente complere ei ad claustum suum licenciam dabimus redeundi.*⁴⁴

L'abril de 1158 se cita la donació de diners per a l'obra del temple, fet que indica que l'obra havia començat o se n'estaven acabant els preparatius. En aquesta data Pere de Sentmenat i la seva muller Ermessenda van donar a la fàbrica de Santa Maria 10 morabatins censals, per a d'aquesta manera ajudar a la salvació de la seva ànima⁴⁵. Es tracta de la primera referència documentada de les moltes lexes que en endavant ciutadans de Tortosa van fer a l'obra de la Seu o a l'ornament d'algun dels seus altars. La publicació dels documents conservats a l'Arxiu Capitular fins l'any 1193 ens permet constatar donacions fins aquest mateix any (taula 1). Destaca una notícia del mes de gener de 1177 que ens assabenta del fet que Ramon de Molnells, germà del bisbe Ponç, havia finançat l'obra de l'altar de Sant Andreu apòstol⁴⁶. El mateix bisbe Ponç (1165-1193) donà també a l'església de Santa Maria, en el seu testament signat l'any 1193, una capella existent a la Seu que era de la seva propietat⁴⁷. Possiblement aquesta propietat li havia estat concedida en reconeixement per la seva ajuda econòmica a l'obra⁴⁸.

44. Virgili, A., 1997a, doc. 66, pàg.119. La resposta del comte indicant que obeeix les ordres del papa és del mateix 1156, en una data posterior al 29 de maig. S'hi cita la col·locació de fonaments per a l'església de Santa Maria de Tortosa, encara que cal entendre-ho més en un sentit simbòlic que com una indicació d'inici immediat de l'activitat constructiva del temple (Ibid.doc. 72, pàg.124-125).

45. ... *dono Deo et ecclesie Sancte Marie Dertusensis ad constructionem operis eiusdem ecclesie, X morabetinos censuales* ... (Virgili, A., 1997a, doc.85, pàg.137).

46. ... *altario Sancti Andree apostoli quod in eadem ecclesia situm et meis propriis expensis edificatum esse dinoscitur* ... (Virgili, A., 1997a, doc. 285, pàg. 354-356).

El 9 de juny de 1167 se cita la donació feta pel mateix Ramon de Monells d'un honor comprat a Ramon de la Roveria per a la vestimenta del capellà de l'altar de Sant Andreu, fet que es pot relacionar de manera aproximada amb la cronologia de la construcció de l'altar (ibid., doc.169, pàg. 225).

47. ... *dimitto ecclesie Dertusensis CCCC morabetinos et capellam meam totam integre et tres equitaturas et IX captivos et dimidium* ... (Virgili, A., 1997a, doc.493, pàg. 609-611, 15 d'octubre de 1193).

48. El 27 de juny de 1166, en el document de divisió dels béns del Bisbat entre la mensa episcopal i la capitular, s'especifica que el bisbe haurà d'utilitzar els rèdits procedents de la capella d'Aragó per a l'obra de l'església. (ibid., doc.161, pàg. 215-218).

El document més valuós dels coneguts és el redactat en commemoració de la consagració del temple el dia 28 de novembre de 1178⁴⁹. Malgrat que no ofereix informació concreta sobre aspectes constructius, confirma les dates d'inici i acabament de les obres i contextualitza l'edifici amb relació al fenomen de la conquesta cristiana del territori de Tortosa i la consolidació de l'àmbit territorial de la Diòcesi. Cita els dos grans protagonistes de l'obra, els bisbes Gaufred d'Avinyó (1151-1165) i Ponç de Monells (1165-1193). El primer va tenir una importància cabdal en el moment del plantejament de l'edifici i l'inici de l'activitat constructiva. El segon va protagonitzar la darrera etapa constructiva abans de la consagració. La va dirigir a partir del 1165, en un temps que, després de mínimament estabilitzat el poder feudal i cristià a la ciutat, l'obra es va haver de caracteritzar per un ritme de treball ràpid.

El text de la consagració fa referència també –amb força èmfasi– a la protecció i ajut de la Corona envers l'obra, exponent dels importants interessos que el poder polític tenia per l'acabament de l'edifici. Ho corrobora el fet que el rei Alfons aprofités l'esdeveniment de la consagració per a confirmar totes les donacions fetes pel seu pare a l'església de Santa Maria de Tortosa, ratificar la validesa dels antics límits del Bisbat i assignar els drets de la mitra sobre el seu territori⁵⁰. La solemnitat donada a l'acte de consagració de l'edifici demostra la seva importància simbòlica des del punt de vista polític i religiós. A més del rei Alfons i la reina Sança, hi van participar una munió de civils i eclesiàstics entre els quals destaca el document a l'arquebisbe de Tarragona Berenguer de Vilademuls, encarregat de la consagració, al bisbe d'Osona i al noble Ramon de Montcada, la família del qual tenia importants interessos a la zona. Amb la seva presència, el bisbe Ponç i el capítol demostraven el suport dels més alts estaments civils i eclesiàstics, i refermaven el seu poder sobre el territori diocesà, caracteritzat encara en una part important per una forta inestabilitat i una ocupació del territori gens consolidada.

Res no ens permet saber si l'edifici catedralici estava acabat el 1178, quan es va consagrar. No obstant això, el text de la consagració indica explícitament que sí; de la mateixa manera que ho fa el de la làpida

49. Virgili, A., 1997a, doc. 301, pàg. 373-378. El document és la dotalia de la Seu, feta aprofitant l'acte de consagració del temple.

Pladevall, A., 1997 a, vol. XXV, pàg. 118-119. Inclou la traducció del document. Recull bibliografia anterior on el document ha estat transcrit o treballat.

50. D'antuvi, la consagració del temple i la seva dotació solia coincidir en el temps. En aquest cas, la progressiva incorporació de nous terrenys al territori diocesà n'augmentava la significació (Puig i Cadafalch, J., 1983, vol. III, 1, pàg.37).

commemorativa de l'acte. Si fos cert, hauria estat una obra ràpida, realitzada en un termini de vint anys. Les referències concretes a ajudes a l'obra de l'edifici apareixen en els documents datats entre 1158 i 1176, dos anys abans de la consagració de l'edifici. Després d'aquesta data i fins a darreries de segle, les aportacions documentades anaven destinades al manteniment d'altars o la fundació de capellanies. Només hi ha en aquest sentit una excepció. Es tracta de la donació feta el 12 de gener de 1177 per Bernat Santponç en el seu testament, en què dóna 50 sous destinats a la construcció de l'altar de Santa Maria. Pensem, però, que més que a l'obra de l'edifici, es podia referir, en un moment en què la fàbrica devia estar força avançada, a la fabricació del retaule major⁵¹.

b) Els segles XIV i XV: la convivència amb l'obra nova i l'enderroc del presbiteri i els primers trams de nau

L'objecte de recerca del nostre estudi ha condicionat temporalment les referències documentals que hem pogut localitzar sobre l'edifici de la catedral romànica. En el moment a que es refereixen els documents treballats per nosaltres, situats tots en posterioritat a l'inici del segle XIV, el temple era considerat obsolet per la jerarquia civil i religiosa del territori i hom feia el possible per substituir-lo. Amb tot, els llibres de visites pastorals i els llibres de la fàbrica gòtica permeten ampliar-ne en alguns aspectes la informació.

La majoria de notícies conegudes sobre l'antic temple es referixen als seus altars. Es constata al llarg del segle XIV un augment considerable en el nombre d'aquests, amb relació a les noves necessitats derivades de la importància creixent del culte a les relíquies i l'augment de les comunitats religioses, fets que havien de provocar la substitució dels vells temples per altres de nous a la majoria d'indrets de l'Europa occidental des del segle XIII.

El primer document que coneixem del qual es pot extreure un registre d'altars, data del 1345. Es tracta d'una constitució editada pel bisbe Berenguer de Prats i el prior Ramon de Paolach a través de la qual es fa, entre d'altres, una relació de les capellanies de la Seu i es regulen les condicions per a escollir els seus capellans⁵². Es fa esment d'un total de

51. ... *ad construendum altare beate marie maiori L solidos* ... (Virgili, A., 1997a, doc. 286, pàg.356-357).

52. Arxiu Capitular de Tortosa (en endavant ACTo), Llibre de Constitucions Episcopals-2, fol.31v. ss.

14 capellanies que identifiquem com a pertanyents al temple o als edificis que s'hi vinculen. La seva dedicació coincideix amb la de capelles o altars documentats en altres ocasions al llarg del segle XIV. Les visites pastorals de l'any 1387 i 1423 aporten informació més concreta. Descriuen els altars de l'edifici romànic en la seva totalitat, ja que fins al 1428 no es va iniciar l'enderroc de l'absis. El 1387 se citen un total de 12 altars, suposem que no tots corresponents a capelles⁵³. El 1423 són 17 els altars citats per a l'edifici romànic⁵⁴. Els més de trenta anys passats entre les dues visites no ens permeten precisar l'ordre de la visita i en conseqüència no podem especular sobre la possible ubicació dels diferents altars amb relació a l'absis (taules 2 i 3).

La segona font d'informació són, com hem comentat, els llibres de fàbrica de la nova obra gòtica. Les referències als adobaments realitzats entre 1346 i 1347 als altars de l'edifici parlen en concret, a més de l'altar major, dels de Sant Miquel, Sant Domènec, Sant Vicent, Sant Llorenç, Sant Pere, Sant Andreu i Sant Esteve. Es tracta en tots els casos de pagaments fets per intervencions puntuals en llocs que ho devien necessitar, aprofitant que en aquell moment hi havia diners destinats a l'obra del temple amb motiu de l'inici de la nova fàbrica. Només en el cas de la capella de Sant Llorenç i de la sagristia podem assegurar que la intervenció estava provocada per l'inici del nou edifici.

Les obres a l'altar de Santa Maria van ser les més importants de les documentades aquests anys de 1346 i 1347. El novembre de 1346 s'hi feia uns graons davant l'altar i s'aixecava aquest per col·locar-lo en el lloc adient⁵⁵. El mes de desembre es confeccionava una reixa a la capella, el cost de la qual va ser de més de cent sous⁵⁶. La intervenció va incloure també el dipòsit de relíquies dins de la pedra de l'altar, un mes abans que fos posada la primera pedra del nou edifici. Es van adobar al mateix temps els armaris de la capella, en els quals sabem que el 1423 se guardaven relíquies, llibres i altres elements litúrgics⁵⁷. Tenim també referència per al mateix 1346 de l'existència d'un retaule dedicat a la

53. ACTo, Visites Pastorals, caixa 1, 1387, fols. 2r ss.

La descripció es limita a l'estat de conservació dels elements en conjunt o les reparacions que en cal fer concretament a alguns.

54. *Ibid.* caixa 2, 1423, fols. 1r-4r.

55. ACTo, llibre de l'obra (en endavant ll.o.)1345-1347, fol.14v. S'hi treballa al llarg de sis dies.

56. S'hi fan servir mig quintar i 26 lliures de ferro, i 2 quintars i 7 lliures de plom. La confecció i l'adobament de les portes de la reixa costen 42 sous (ACTo; ll.o.1345-1347, fols.38v-39r).

57. En la visita feta a la Seu el dia 20 de setembre del 1423, el bisbe Ot de Montcada demana que el reliquiari major, guardat a l'armari de les relíquies, siga adobat i es col·loque en un altre lloc tancat i més segur (ACTo, Visites Pastorals, caixa 2, 1423, fol. 2r ss.)

Verge, així com de la confecció d'un cadafal provisional per a algun monument o representació litúrgica⁵⁸.

Per a la resta d'altars esmentats les notícies de despesa són molt específiques. El mes de març de 1345 es treballa picant les pedres i confeccionant els altars de Sant Miquel, Sant Domènec i Sant Vicent. Al primer es col·loquen frontisses i un forrellat a la porta, la qual cosa fa suposar l'existència d'una reixa de tancament, i s'hi confecciona el brescat. Per a l'altar de Sant Domènec es compra una taula de quart per a fabricar el tauler de fusta del frontal o antependi⁵⁹. El desembre de 1346 consten també intervencions a les capelles de Sant Pere i Sant Andreu, centrades concretament en la elaboració dels brescats⁶⁰.

La intervenció més important realitzada en aquell moment a la seu romànica va ser la construcció d'una nova sagristia a conseqüència de l'enderroc de la vella. Aquesta darrera es trobava emplaçada en un solar que en aquell moment es volia utilitzar com a terreny per a les obres de la nova capçalera. L'estança es volia edificar, i així es va fer al llarg de l'any 1446, a sobre de la capella de Sant Esteve, situada possiblement a la banda de l'epístola prop de l'altar major. Devia ser una sala amb coberta plana sostinguda per bigues de fusta, si atenem les referències sobre la col·locació de permòdols i la confecció de la coberta per part d'un fuster nomeenat Antontoli⁶¹. Per a donar consistència a l'obra les bigues es van encastar en el mur exterior del temple, feina que va realitzar ja la colla del mestre Bernat Dalguaire, dirigida en aquest cas pel seu germà Pere, el mes d'octubre de 1346⁶². A l'estança són documentades altres obres entre els mesos de març i octubre de 1346. Les més interessants es refereixen a la confecció del paviment i a l'enrajolat amb 1.250 rajoles de València, la fabricació d'una trona de fusta, la d'un rentador de mans i la d'un tauler darrera del qual s'havien de vestir els canonges⁶³.

58. *Item obra altre jorn en Pere Ferrer, fuster, que adoba lo retaule del altar mayor...* (ACTo, ll.o.1345-1347, fol. 50v).

Item costaren XVIII cayrats de aportar de dela lo pont a Sancta Maria, los quals aviem mester a fer bastiment a la representació que feren davant l'altar de Sancta Maria, depuys los si tomat. (Ibid. fol. 51v). Consten també despeses en filferro per a les cortines, en la compra de cent claus i i referències a despeses fetes en corones (Ibid. fol. 39r).

59. Ibid., fol. 2r, 34v, 35v, 42r, 42v.

60. Considerant el brescat com un entramat o tauler horitzontal de fusta, podríem establir la hipòtesi que les capelles fossen cobertes de fusta. Amb tot, la vaguetat de les informacions no ens permet concretar a quin tipus d'element es refereix. (ACTo, ll.o.1345-1347, fol. 49r.)

61. Ibid., fol. 30v i 42r.

62. Ibid., fol. 12r i 48v.

63. Ibid. fol. 2v ss, 24r ss, i 30v-49r.

Al mateix temps que es realitzaven aquestes intervencions es treballava a l'escala i la porta del cor. Aquesta darrera es volia rebaixar, molt possiblement amb motiu de les obres de la sagristia. Se citen igualment obres en una escala per accedir al terrat de la Seu –que no podem concretar si era la mateixa que la del cor o la de la sagristia– a les finestres que comunicaven amb el claustre i a l'esquella vedada que es va canviar d'emplaçament ⁶⁴.

Entre 1347 i 1428 no hi ha referències a l'edifici romànic dins dels llibres de l'obra. Sí que trobem notícies relacionades amb el seu guarniment. Entre elles cal destacar la confecció de l'actual retaule major a partir del 1352 i la fabricació del rellotge el 1378, aspectes que resten fora de l'àmbit d'aquest estudi⁶⁵.

A partir de l'any 1428 l'edifici torna a estar present als llibres de l'obra amb motiu de l'enderroc progressiu, necessari per a continuar l'avenç de la fàbrica gòtica. La primera data del mes de maig de 1428 i es refereix a l'inici del descobriment de la volta de l'absis⁶⁶. Tres mesos després es començarà a documentar l'enderroc del sector, concretament el mur de darrera de l'altar major. Cal suposar, per les característiques estructurals de la volta de canó romànica, que les obres d'enderroc continuaren els mesos següents fins a completar l'arrasament de l'absis. Aquestes referències demostren que l'edifici gòtic es va plantejar com un embolcall del romànic, seguint l'exemple d'altres catedrals i esglésies anteriors que havien vista ampliada la seva estructura⁶⁷.

Després d'un nou buit informatiu de 12 anys, sabem que el 1440 es va desmuntar una tàpia provisional que havia estat bastida entre l'obra nova i la vella i es va fabricar un empostissat de fusta, a manera de coberta provisional, que connectava els dos edificis i els convertia en un de sol ⁶⁸. En aquest moment l'obra de la capçalera gòtica estava ja acabada en la seva estructura. Només algunes restes puntuals recordaven l'emplaçament de l'antic absis romànic. L'any 1441, poc abans de la consagració del nou

64. *Ibid.* fol. 2r-3r, 35r, 43v i 51r ss.

65. La bibliografia sobre el retaule és extensa, encara que l'autoria no ha quedat encara concretada i manca un estudi aprofundit sobre la seva escultura. Les darreres aportacions pel que fa a l'escultura les fa Beseran, P., 199-2000, pàg.134-140. Sobre la pintura de les portes, l'estudi més recent és Alcoy Pedrós, R., 2003, pàg. 9-68.

El contracte per a la confecció del rellotge amb el mestre Joan de Tornai es conserva en el manual notarial de Capítol de l'any 1378 (ACTo, NC 1378, 18 de novembre). El transcriu per primer cop Villar Domingo, J., 1928, Pàg.70-72. La documentació de l'ACTo i l'Arxiu Històric ComArcaI de les terres de l'Ebre (ACTHE) en permet resseguir el procés de fabricació (Almuni, V., 2003 b, pàg. 82-86).

66. ACTo ll.o.1427-1428, fol.15v.

67. v. nota 102.

68. ACTo, ll.o.1439-1441, fol. 50r ss. Abril de 1440.

presbiteri, es comptabilitzen encara algunes despeses realitzades en arrasar el terra del davant de l'altar major —ja en el seu nou emplaçament— perquè hi havia restes d'obra vella que no havien estat encara del tot retirades⁶⁹.

Cal considerar que a principis de la dècada dels anys quaranta l'edifici romànic devia conservar gran part de les seves naus, si no totes. La desproporció entre elles i l'espai absidal devia ser en aquell moment notable, encara que comuna a la que afectava moltes altres fàbriques del moment. El 1440 és documentat l'enderroc de dues de les capelles antigues, que entorpien l'avenç de la nova nau. Es tractava de les de Sant Agustí i Santa Maria Magdalena⁷⁰. Dos anys després, l'octubre de 1442, es traslladaven barres de ferro des de la capella de Sant Antoni a la sotstresoreria, fet que sembla indicar el desmantellament d'aquest espai per la proximitat del tall d'obra⁷¹. Possiblement es tractava de capelles properes a l'altar major, ubicades en el sector aproximat de transició entre el primer i segon trams de nau gòtica⁷². Desconeixem si es tractava d'altars vinculats a la capçalera o si, en canvi, es tractava de les primeres referències a capelles de la nau. Una notícia del mateix any permet pensar que en aquest moment es treballava en sectors ocupats per la nau romànica. Es refereix a la fonamentació d'un pilar de la nau l'any 1442; el text documental indica explícitament que el clot del pilar que es volia aixecar era nou pams més profund que el fonament del pilar romànic que hi havia en el sector. L'observació, a més de fer intuir l'existència de naus en parlar de pilars, ens permet saber que els fonaments de la nau romànica tenien una profunditat aproximada de tres metres⁷³.

En aquestes dates es mantenia encara dempeus la porta lateral N de la Seu vella, oberta al cementiri i l'hospital de pobres de la Seu⁷⁴. L'enderroc d'aquest accés devia ser contemporani al del forn i l'hospital situats al seu davant. Aquests dos edificis entorpien l'avenç de l'obra gòtica; es van arrasar entre 1451 i 1455 per a poder continuar l'obra de les dues

69. ACTo, ll.o.1440-1441, fol. 50r-51v.

70. ACTo, Notaris de Capítol (en endavant NC) 1439-1450, 28 abril 1440.

Cinc mesos després d'aquesta referència es comença a fonamentar un pilar de la nau gòtica, possiblement el corresponent a la trona del sector de l'epístola (ibíd., 27 setembre 1440).

71. ACTo, NC 1439-1443, després del 5 d'octubre de 1442.

72. A la visita pastoral de l'any 1423, la capella de Sant Agustí se cita la segona, a continuació de l'altar major i abans de la de Sant Miquel. Podria tractar-se, per tant, de la primera de les capelles del sector de l'evangeli. En el mateix document la capella de Sant Antoni és citada com a darrera de la visita feta a l'edifici romànic; fet que possiblement demostra que es tractava de la capella oposada a la de Sant Agustí. A continuació, seguint l'ordre de la visita, se citen les capelles de l'obra nova començant per la de Sant Pere (ACTo, Visites Pastorals 1423, calaix 2, fols. 2r ss).

73. ACTo, NC 1439-1450, 13 agost 1442.

74. Es fa netejar l'any 1445-1446. (ACTo, ll.o. 1445-1446, fol. 33r.)

primeres capelles laterals del mur septentrional. La nova línia de façana lateral del temple, al carrer Costa de Capellans, es va bastir retirant les edificacions cap al turó de la Suda, fet que va provocar també una rectificació important en el traçat del carrer. Va significar al mateix temps la progressiva desaparició del cementiri que hi havia en aquest lateral del temple, i que, des del segle XII, havia separat la porta septentrional de la catedral de l'edifici de l'hospital de Santa Maria⁷⁵.

Dins de l'edifici, coincidint amb l'inici de l'obra dels primers trams de nau gòtica, es va rectificar el nivell de paviment en el sector de connexió entre la capçalera i la nau, fet que molt possiblement es refereix a un aixecament del nivell del terra de l'edifici gòtic respecte al romànic⁷⁶.

La següent de les referències data ja de finals del segle XV, moment en el qual el primer tram de nau gòtica estava del tot aixecat i els sectors inferiors del segon dels trams en procés de construcció. La notícia, corresponent a l'any 1494, es refereix a la necessitat d'enderrocar arcades de l'obra vella que molestaven l'avenç de la nova⁷⁷. En aquell moment la nau romànica es conservava encara força sencera. Dins es comptabilitzen en actiu nou altars. La connexió amb el claustre es realitzava per la porta primitiva, mentre que l'accés N devia haver estat anul·lat per l'avenç de l'obra nova.

c) La progressiva substitució de la nau a l'època moderna

A principis del segle XVI el tall de les obres estava situat entre el segon i el tercer dels trams de la nau. Sabem que estaven bastides del tot les dues primeres capelles laterals, dedicades ja en aquell moment a Sant Miquel i a la Verge del Roser. La porta de comunicació amb el claustre en aquest moment era encara la porta romànica. Mn. Aureli Querol va situar l'antiga porta en el sector corresponent a l'actual capella de Sant Ruf, dedicada en principi a les santes Justa i Rufina. Aquest accés era citat en la documentació medieval com a *porta de la Majestat* o *porta de davant la majestat*, fet que el porta a relacionar-la amb l'homònima de la catedral de Tarragona. El canonge recull la descripció que d'aquesta porta fa Francesc Martorell, segons la qual a la part interior del seu llindar estava situada fins el segle XVI la pica d'aigua beneïda que ara es troba a l'angle

75. ACTo, NC 1451, 2 d'octubre. V. en aquest sentit, Almuni, V., 2003 b, pàg. 312-329.

76. ACTo, NC 1439-1450, 15 gener 1450.

77. ACTo, NC 1486-1495, 7 juny 1494.

N oest de la galeria del claustre, davant de l'actual porta d'accés a la Seu⁷⁸.

El text de la visita a pastoral de l'any 1554 reflecteix la situació de provisionalitat que afectava el sector de connexió entre l'obra renaixentista i la romànica⁷⁹. A continuació de l'altar de Sant Miquel es van visitar els de l'Assumpció de la Verge, de les Ànimes del Purgatori i de Santa Llúcia. No sabem si eren encara altars situats al sector nou de la nau nova o al vell. Possiblement pertanyien ja a la nova fàbrica, perquè a continuació se cita l'espai que havia estat dedicat a altar de Sant Mateu, en aquest moment desmantellat a causa de la proximitat de les obres⁸⁰. Cal suposar que aquest altar devia estar situat al sector de nau romànica corresponent aproximadament al tercer tram de l'actual nau lateral. Després de l'altar de Sant Mateu la visita es va dirigir als dos darrers del sector de l'epístola, tots dos encara en ús.

Enfrontats a aquests darrers, els primers altars del sector S pertanyien també encara a l'edifici romànic. Eren els ja esmentats de Sant Esteve, de Santa Elena i de la Santa Creu. A continuació, és citat al text de la visita l'altar conjunt de Sant Domènec i Sant Antoni, sense ornament per la proximitat de les obres⁸¹. Es fa referència que l'altar de Sant Antoni estava abans en una capella que en aquell moment es trobava derruïda amb motiu de les obres⁸². Aquesta capella, citada el 1442 amb motiu del seu desmantellament, devia estar situada abans del seu enderroc aproximadament en el solar de l'actual segon tram de nau lateral S, vora l'antiga porta d'accés al claustre des de l'interior del temple. Referma aquesta ubicació el fet que a continuació dels esmentats altars el bisbe visita la capella del Roser, primera de la nau en aquest sector de l'Evangeli. Respecte a la dedicada aquells anys centrals de segle a Sant Domènec i Sant Antoni, es devia situar a l'alçada de l'actual accés a la Seu des del claustre. La coincidència entre l'esmentada dedicació a Sant Domènec i el relleu de la clau de volta de la tercera capella de la nau, que en repre-

78. Querol, A., 1992, pàg. 7-8. Recull la informació d'una consuetud medieval de la Catedral, corresponent al còdex 44 de l'arxiu. Especifica que Francesc Martorell va recollir l'emplaçament de la pica de la tradició, ja que al seu temps estava ja en el seu emplaçament actual.

O'Callaghan, R., 1895, vol. III. Opina erròniament que l'esmentada porta és la que es conserva tapiada a l'extrem septentrional del mur de la capella de la Cinta.

79. ACTo, Visites Pastorals, Caixa 3, 1554, fol. 3v-14r.

80. ... *quam etiam propter opus dicte ecclesie non est ornatum* ... (Ibid., fol.3v).

81. ... *visitavit altare honori Domini et Anthoni in quod propter opus et fabricam presentis ecclesie est et absque ornamentis sunt in eo dua beneficia* ... (Ibid., fol.14r)

82. *Alterum (benefici) sub invocatione Sancti Anthoni est unum lectorie quod beneficium solebat esse antiquitus in quadam capella dicte ecclesie que est diructa propter opus et fabrica illius, et quod usque perficiatus est in hoc altare* (Ibid., fol.14r)

senta la imatge, es pot considerar un argument a favor d'aquesta hipòtesi d'ubicació.

A darreries del segle XVI les obres havien avançat considerablement, amb relació a l'objectiu de poder fer una nova consagració del temple⁸³. La porta actual va ser bastida a finals de la dècada dels anys seixanta i principis dels setanta, alhora que es construïa la capella del Nom de Jesús⁸⁴. El 1575 es feia pintar la clau major del tercer tram de la nau dedicada a Sant Ambrosi, fet que confirma que estaven acabades les capelles del Nom de Jesús i la que hi confrontava; actualment del Carme o de les Ànimes⁸⁵. La descripció que fa de la seu Cristòfor Despuig cap als anys setanta del segle XVI es refereix a l'obra romànica com a una sèrie de murs vells que resten per enderrocar⁸⁶.

Precisament d'aquest moment en el qual l'obra romànica restava del tot mutilada, i en què havia perdut qualsevol interès per als homes del moment, conservem l'únic testimoni gràfic de l'edifici, de vital importància per a poder contrastar les hipòtesis que aportem sobre l'orientació i estructura de l'edifici. Es tracta del dibuix del sector superior de la façana, integrat dintre la vista de la façana fluvial de la ciutat dibuixada l'any 1563 per Anthonie Van den Wijngaerde⁸⁷. Malgrat que es tracta d'una reproducció parcial, deixa entreveure un mur frontal corresponent a un edifici de tres naus amb coronament superior de merlets. Els cossos laterals presenten una línia superior horitzontal, mentre que el central pren una forma de dues aigües. Aquest darrer mostra un coronament de motllura triangular, resseguint el perfil superior a dos vessants, sostingut per arquacions cegues. A sota centra la façana una gran rosassa en la qual s'endevina un treball de traceria romànic. A l'extrem N apareix una torre poc desenvolupada que no es troba a la banda S. La sensació és de llenç de mur força compacte, com si tingués funció de defensa fortificada. El dibuix mostra igualment l'estreta connexió entre l'edifici i la fàbrica que el substituïa, situada a darrera seu(fig. 5).

Entre darreries del segle XVI i principis del XVIII l'obra vella va servir com a recolzament de bastides. Una notícia de l'any 1620 serveix com a

83. La consagració la va realitzar el 1597 el bisbe Gaspar Punter.

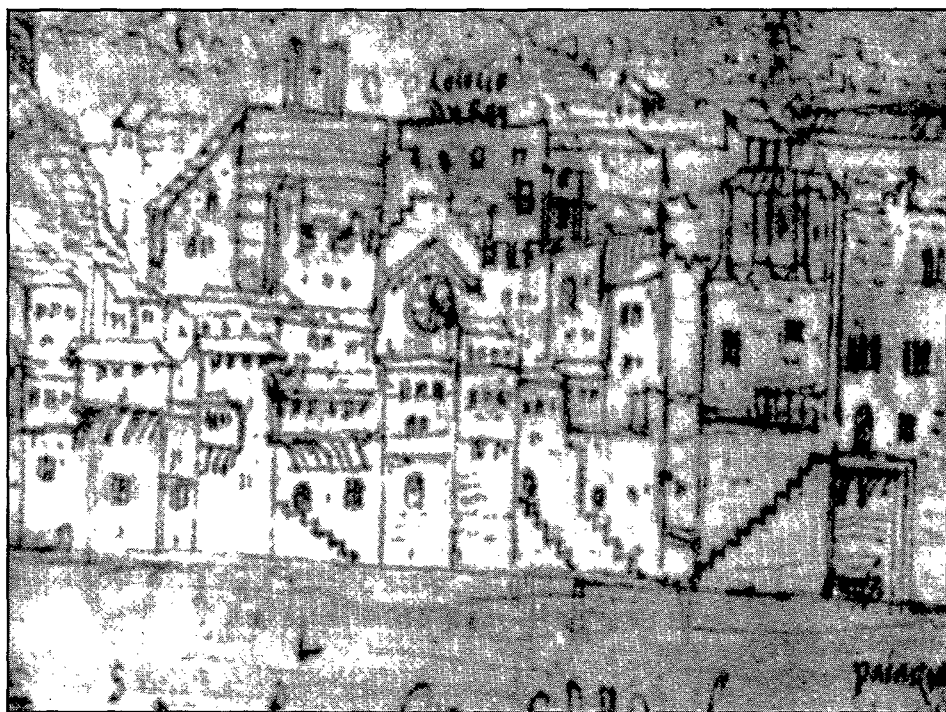
84. Matamoros, J., 1932, pàg. 28 i 71. Fa referència a una acta capitular en la qual s'indica que el vint de juliol de 1569 es va començar la paret de la capella que es trobava en la línia de la porta de Palau, al costat de la capella claustral del Corpus.

85. ACTo, Actes Capitulars-6, 1575, 4 de novembre.

86. Despuig, C., 1981, pàg. 79-80.

87. Publicat un detall a Baila i Pallarés, M.A., 1999, pàg.167

exemple de l'estret lligam que en aquests darrers sector de nau encara es mantenia entre obra vella i obra nova. El mes de novembre d'aquest any el Capítol deliberava sobre la necessitat de fer el fonament de la torre S de façana més profund que el fonament romànic que existia en aquest sector, ja que aquest era massa superficial com per a poder suportar el gran pes que es preveia per a la façana⁸⁸. És molt possible que durant un període llarg de temps coexistissen fins i tot les dues façanes, ja que el 1700 el tancament barroc estava bastit fins a la línia del primer nivell de fulles dels capitells. Les voltes dels dos darrers trams de nau no serien tancades fins uns anys després, fet que explica la possibilitat que es mantingués fins una data tan avançada la façana i els peus de la nau romànica.

Vista parcial de la façana fluvial de Tortosa corresponent al sector de la catedral, dibuixat per Antonie Van den Wijngaerde l'any 1563 (Osterreichische Nationalbibliothek, Viena. Cod. Min. 41, fol. 8 ro.).

88. O'Callaghan, R., 1895,III, pàg.183

Els peus de l'edifici i el mur de tancament de façana no es van acabar d'enderrocar fins a principis del segle XVIII. Una referència de l'any 1703, recollida pel canonge Ramon O'Callaghan, ens informa de la desaparició del que devien ser els darrers vestigis de l'obra romànica:

*Attés que lo dilluns se ha de comensar a derrocar la obra vella, per a la prosecusió del estall, lo diumenge en la tarde despues de completes de cante una salve a Nostra Senyora, colocada la reliquia de la Santa Cinta en lo altar major. Y lo dilluns se diga una misa matinal en la capella de Nostra Senyora, per a que Nostre Senyor sia servit per sa intercesió, guardar-nos del dit enderroch ...*⁸⁹

3.2. La ubicació, l'estructura i el significat del temple. Assaig d'interpretació

Resulta força difícil amb les referències de què disposem fer una valoració de la importància que l'edifici va tenir dins del context de l'arquitectura de l'època. Són nombroses les preguntes que ens plantejem a l'entorn d'aquest tema i poca cosa és el que podem aportar en relació amb l'estat actual de les investigacions. Amb tot, resulta interessant reflexionar sobre alguns aspectes que poden obrir el camí a futures recerques. En primer lloc, cal preguntar-se per què a Tortosa la jerarquia civil i eclesiàstica va tenir tanta pressa a bastir un edifici catedralici de nova planta, mentre que en altres ciutats de conquesta tardana com Lleida o Tarragona van trigar més temps a iniciar-ne les obres⁹⁰. No sembla que el motiu fos la incapacitat de la primitiva mesquita musulmana per a encabir els creients. Hem comentat, ja que es tractava d'un edifici de cinc naus, que havia provocat comentaris d'admiració per part dels contemporanis. Possiblement van ser raons polítiques les que van portar a iniciar una nova seu passats només deu anys de la conquesta de la ciutat i cinc anys després de la constitució de la canònica, quan l'estructura eclesiàstica tot just havia començat a organitzar-se.

89. *Ibid.*, pàg. 184-185 ss.

90. Per a la seu de Tarragona una de les primeres notícies documentals conegudes sobre la seva construcció data de 1167. En el seu testament, Pere de Queralt fa un donatiu de 1.000 sous a l'església que s'ha de fer. Posteriorment, el 1171 l'arquebisbe de Tarragona Hug de Cervelló dona 500 sous a l'obra de l'església que s'ha de començar. Vers el 1184 sabem que l'absis estava ja acabat (Fuentes i Gassó, M.M.; Ramos i Martínez, M.L., 1995, pàg. 122-124).

La data fundacional de la seu de Lleida és el 1203, encara que hem trobat referències sobre la voluntat de bastir el temple des de la dècada dels anys 90 del segle XII. (Fité, FR., 1991, pàg. 14-15, en recull la bibliografia i en fa un breu comentari crític. V. També Bango, I., 1991, pàg. 29-37).

Tortosa havia estat un enclavament estratègic de primera magnitud dins del conjunt de la frontera nord-oriental d'Al Andalus. La seva fidelitat al califat de Còrdova i el pes que va tenir com a taifa al llarg del segle XI la van convertir en una plaça preuada i alhora difícil de conquerir⁹¹. Fins i tot el papat va concedir a la conquesta caràcter de croada. L'ocupació del territori per part de Ramon Berenguer IV i els seus exèrcits va ser considerada un triomf amb gran transcendència en la batalla contra els pobles islàmics⁹². La mateixa acta de consagració de la seu romànica, el 1178, parla del que havia estat la ciutat musulmana com a turment dels cristians i com a plaça inexpugnable, considerant-la clau dels cristians un cop conquerida pels exèrcits catalans⁹³. En aquest context és fàcil pensar que l'Església i el Casal de Barcelona es posessen d'acord a fer bastir a la ciutat, emplaçada a l'extrem meridional de les noves terres conquerides, un temple de nova planta que servís com a exemple del seu triomf sobre l'Islam. Concorda amb aquesta tesi el fet que es fes coincidir, per part del poder polític, la consagració del nou temple amb l'ampliació dels límits diocesans de l'Església tortosina i la incorporació de places recentment conquerides als musulmans.

La catedral del 1158 va ser concebuda des del principi com un edifici de nova planta. El solar sobre el qual es va començar a aixecar coincidia de manera aproximada amb l'espai ocupat pel sector central del presbiteri i les naus de l'actual temple. Si no fos així, no hagués estat possible la substitució progressiva a partir del segle XV tal com la tenim documentada. El mateix raonament indica que l'edifici seguia l'orientació tradicional EW. Possiblement, però, el seu eix longitudinal no coincidia exactament amb el del temple actual. Ho permeten suposar diferents factors. Especialment les rectificacions observables al basament exterior de la torre de Sant Pere, punt on van començar les obres del nou temple, i a l'angle NE del claustre, i al mur de la galeria N del claustre (fig.12 i 93)⁹⁴. És possible que hi hagués un lleuger desplaçament NE-SW de l'eix longitudinal del temple romànic respecte a l'actual. Si fos així, l'orientació del temple romànic coincidiria més que l'actual amb la dels murs de l'antic palau episcopal i refetor, així com amb la de la galeria meridional

91. Virgili, A., 1997, pàg. 39-40.

92. Virgili, A., 2001, pàg. 40-41.

93. ... *sabem tots que les ciutats foren destruïdes i convertides en immensos espais solitaris i que la ciutat de Tortosa, que es trobava quasi segura per la multitud d'habitants que tenia i la seva situació prop del riu Ebre, entre altes muntanyes, turmentava la cristiandat...* (Pladevall, A., 1997, vol. XXVI, pàg. 119).

94. Lluís, J., 2000, s/p.

També podria ser indicatiu del desplaçament cap al nord de la nau moderna respecte a la façana medieval que s'observa en el dibuix d' A. Wijngaerde, encara que el seu caràcter de dibuix a mà alçada li resta concreció.

del claustre; tots de cronologia anterior al segle XIV. Per a confirmar aquesta hipòtesi, però, caldria realitzar prèviament un estudi metrològic i arqueològic del conjunt.

Amb les notícies de què disposem no és possible determinar exactament quins eren els límits espacials de l'edifici. Tot fa pensar que en gran part l'absis romànic s'encabia dins de l'espai central de l'actual presbiteri. El perímetre del segon no devia ultrapassar la línia que determina l'actual arqueria de separació entre el presbiteri i la girola⁹⁵. La nau de l'edifici romànic, en relació amb allò que hem apuntat, devia ocupar el solar aproximat de les actuals naus central i laterals, envaint part de l'espai de les capelles meridionals en els trams baixos. Quant a la línia de façana, les referències a l'enderroc dels darrers murs de l'edifici, en un moment en què la nova façana barroca estava ja bastida fins a l'alçada del primer nivell de capitells, fan pensar que es devia trobar retirada cap a l'est en relació amb aquesta darrera, en el solar corresponent al darrer tram de nau. Es tractava, per tant, d'un edifici de dimensions mitjanes dins del context de la segona meitat del segle XII, amb relació als pocs anys que va durar la seva construcció (fig.13-15)⁹⁶.

Pel que fa a l'estructura del temple podem concretar només que responia al model de planta basilical amb tres naus. La coberta, com a mínim l'absis, era una volta de pedra que prenia a l'exterior la característica disposició de terrat. Disposava de tres portes. Les dues laterals se situaven a l'alçada del segon tram de la nau actual. La que mirava al N era una porta de comunicació amb la ciutat. S'obria al carrer Costa de Capellans i s'hi accedia des d'aquest mitjançant unes escales. Estava enfrontada a l'hospital de Santa Maria i al cementiri del mateix nom, situat just al peu de les escales. L'entrada meridional s'obria al claustre, com a element d'accés des de l'interior de la clausura. Possiblement estava associada a una representació de Crist Majestat, fet que establiria un pont de relació amb la seu de Tarragona⁹⁷. La porta principal, emmarcada per una façana monumental, comunicava el temple amb el carrer Creuera, eix urbà fonamental fins el segle XIV. Se situava igualment al final d'unes escales que servien alhora per a salvar el desnivell respecte al carrer i per a aportar majestuositat a l'edifici. Al davant, la continuació del cementiri de

95. Considerem que aquesta devia estar bastida en gran part quan es va enderrocar la capçalera romànica a partir de 1428, ja que només dos anys després d'aquesta data es van tancar les voltes de la girola. V. en aquest sentit Almuni, V., 2003 b, pàg.126 ss.

96. Segons la nostra hipòtesi l'edifici hauria de tenir entre quaranta i cinquanta metres de llargada, dimensions considerades freqüents per als edificis del segle XII (Puig i Cadafalch, J., 1983, vol. III, 1, pàg. 36).

97. Querol, A., 1992, s/p.

Santa Maria i una plaça que sovint és citada a la documentació completaven el conjunt.

La construcció de l'edifici va coincidir amb un període en què les grans seus romàniques de la Catalunya Vella ja estaven bastides des de feia temps. Només Santa Maria de la Seu d'Urgell es trobava en construcció. Les obres d'aquesta havien començat a principis del segle XII i s'allargarien encara tota la centúria. Cal suposar que les noves formulacions arquitectòniques amb referents al nord d'Itàlia que s'hi troben devien estar presents també a la seu de Santa Maria de Tortosa, encara que teoritzar en aquest sentit resultaria de moment massa agosarat.

La participació directa dels bisbes Gaufred i Ponç en la fàbrica de l'església, d'entrada, obliga a tenir en consideració també possibles relacions amb l'arquitectura monàstica contemporània. La segona meitat del segle XII era un moment en el qual el moviment canònic prenien força a Catalunya, en relació amb l'expansió i consolidació de la reforma gregoriana. Quan Ponç de Monells va ser consagrat com a bisbe de Tortosa, feia 25 anys que era abat de Sant Joan de les Abadesses. Com a tal, va continuar les obres de l'església monacal iniciada pel seu antecessor, Berenguer Arnau, i la va consagrar el 1150. A l'acte va participar Gaufred d'Avinyó, futur bisbe de Tortosa, al costat de bisbes i abats de tota la Corona. Ponç de Monells estava connectat amb la jerarquia governant del país de manera directa, i coneixia bé els corrents de renovació artística i cultural que arribaven de França i d'Itàlia. Ha estat qualificat com el darrer dels grans bisbes abats de l'edat mitjana a Catalunya. Va compaginar els dos càrrecs durant 28 anys, des del 1165, que va accedir a la càtedra tortosina, fins que va morir el 1193. Tant a Sant Joan de les Abadesses com a la diòcesi de Tortosa va realitzar una important tasca restauradora. Va organitzar la vida comunitària, i continuà a Tortosa la feina del bisbe Gaufred, i també hi va consolidar l'estructura diocesana. A més de governant, cal valorar la seva actuació en relació amb la promoció d'obres arquitectòniques. La llista d'esglésies que va consagrar és llarga, i s'ampliarà molt més després que l'estudi de la implantació parroquial i monacal a les terres de l'Ebre i del N del regne de València siga completat⁹⁸. La seva tasca com a promotor va continuar fins i tot després de la seva mort, tal com expressa el seu testament⁹⁹.

98. Pladevall, A., 1987, pàgs 326-363.

99. Virgili, A., 1997a, doc. 493, pàg.609-611.

Junyent, E., 1976, pàg.71-89.

En el moment que el bisbe Ponç va accedir al govern de l'Església de Tortosa les obres de la Seu havien d'estar en una fase relativament avançada d'execució, si considerem que es van consagrar nou anys després¹⁰⁰. La traça del temple no es va fer en temps de Ponç de Monells, sinó del seu antecessor en el càrrec, Gaufred d'Avinyó. La participació d'aquest en la consagració de Sant Joan de les Abadesses no és argument suficient per establir possibles relacions entre el model dels dos edificis. Amb tot, el seu origen obre una via de comunicació amb l'arquitectura del migdia francès, de la qual es fa ressò l'esmentada església de Sant Pere¹⁰¹.

Resten encara massa interrogants sobre el temple romànic de Santa Maria de Tortosa com per a poder considerar que el coneixem. Els més interessants per a la història de l'art, segons la nostra opinió, estan relacionats amb la seva estructura. Només l'estudi combinat des de diferents disciplines permetrà avançar en el coneixement d'aquest tema. Amb tot, hom endevina a través de les poques informacions conegudes que l'edifici va haver d'acomplir pel seu inici tardà, el paper de pont entre la darrera arquitectura romànica monumental i els primers exemples doscentistes, representats per les catedrals de Lleida i Tarragona, així com pels monestirs cistercencs de la Catalunya nova. En aquest sentit, hauria de merèixer compartir protagonisme dins de l'àmbit del Principat amb edificis monumentals de la segona meitat del segle XII.

Cal valorar, en un altre sentit, el paper testimonial que la Seu va acomplir com a edifici de plantejament romànic dins del context de les zones més extremes de la Catalunya nova, a les quals la cronologia de la conquesta cristiana va imposar, ja des del principi, formes arquitectòniques properes als plantejaments del segle XIII¹⁰².

Encara un darrer aspecte afegeix interès al coneixement de l'edifici. La nombrosa documentació conservada sobre el procés de substitució del temple gòtic pel romànic permetrà avançar, un cop coneguda l'estructura bàsica del primer, en el coneixement del procés de disseny dels edificis gòtics i la seva relació amb els edificis preexistents. Cada cop més, la historiografia sobre l'arquitectura gòtica coincideix a acceptar la dependència dels edificis respecte a les fàbriques que els van precedir en

100. No podem descartar la idea, com hem indicat abans, que aquest acte tingués lloc abans d'acabar del tot l'edifici. Sabem que el bisbe Ponç va fer el mateix amb altres temples, com el de Sant Joan de les Abadesses (Junyent, E., 1976, pàg. 71-89).

101. Puig i Cadafalch, J., 1983, vol. III, 1.

102. Almuni, V., Bonet, M., Curto, A., 1995, pàg. 69-154; Fuguat, J., 1998.

el lloc. És innombrable la quantitat de temples del gòtic català que van substituir els romànics de manera progressiva, amb l'objectiu d'alterar com menys millor les funcions litúrgiques i economitzar esforços. Els moderns edificis religiosos de la baixa edat mitjana comporten ben sovint com a aspecte intrínsec a la seva realitat la integració dels edificis precedents. Aquest és un factor que els estudiosos de l'arquitectura no podem ignorar a l'hora de plantejar la nostra tasca¹⁰³. La relació entre l'edifici preexistent i les noves fàbriques pot anar des de la substitució progressiva fins a la integració de parts importants del vell en les estructures del nou. Pel que sabem del temple tortosí sembla que s'ajustaria més al primer cas. No hi ha cap indici, amb els actuals elements d'estudi, que ens permeta parlar d'integració de la seu romànica dintre de les estructures de l'actual. No sembla creïble que les formes arcaïques dels relleus de les impostes de les capelles de Sant Pere i Sant Pau indiquen que es poguessen tractar d'elements readaptats de l'edifici romànic. En el moment que es va bastir aquest sector l'obra romànica romanien encara intacta, i va continuar així durant molts anys. A més, els relleus s'adaptaven totalment a la forma dels elements arquitectònics als quals pertanyen, pensats específicament amb relació a les proporcions i l'estructura del temple gòtic. També la referència al fonament del pilar romànic, quan el 1442 es parla sobre la profunditat del nou que es realitza, fa pensar que la ubicació dels pilars no devia ser exactament la mateixa¹⁰⁴.

Resta sense resoldre el tema de l'aprofitament dels carreus de l'edifici del segle XII. En cap moment hem localitzat notícies documentals que ens permeten suposar la reutilització dels vells carreus a l'obra nova de la nau, un cop iniciat l'enderroc del primer a darreries dels anys vint del segle XV. L'obra realitzada a partir d'aquell moment no mostra diferències visibles en el tipus de pedra o les mides dels carreus respecte al sector d'absis aixecat abans d'aquesta data. A més, la documentació dels llibres d'obra conservats i altres referències que s'allarguen fins al segle XVIII constaten que es continua portant pedres de la pedrera per a l'obra del temple.

103. Kurmann, P., 1989, pàg. 187-194.

Podem citar com a exemples de l'estudi dels temples romànics desapareguts en substitució dels gòtics a la Corona en els casos de les seus de Barcelona i Girona. V. en aquest sentit, sobre la de Barcelona, Vergés i Trias, M.; Vinyoles i Vidal, M.T., 1992, pàg.157-165. *Ibid.* 1983-1985, pág. 97-102. Per a la de Girona, Freixas, P. Et al., 2000 i Adell i Gisbert, J.A., 1991, pág. 110-115.

104. De vegades els pilars gòtics es bastien embolcallant els romànics. En aquest cas la seva ubicació determinava molt directament l'estructura de la nova fàbrica, alhora que en facilitava i accelerava la construcció (Erlande-Brandenburg, A.; Mérel-Brandenburg, A.B., 1995, pág. 17-18).

Com a contrapunt a aquests raonaments, però, l'alt cost que suposava el proveïment d'aquest material obliga a pensar en el seu necessari reaprofitament. La hipòtesi més versemblant és que fossen utilitzats per als fonaments o en la construcció d'altres sectors de la canònica. No sembla probable que es vengués a altres obres de la ciutat, ja que hauria suposat una font regular d'ingressos a partir de la dècada dels anys trenta del segle XV que havia de restar registrada en els llibres de comptabilitat. Es tracta, en tot cas, d'un més dels aspectes que, només amb els coneixements actuals, no podem resoldre.

TAULA 1

DONACIONS DOCUMENTADES EL SEGLE XII A L'OBRA DE LA SEU O A ALGUN DELS SEUS ALTARS

<i>DATA</i>	<i>BENEFACTOR</i>	<i>TIPUS DE DONACIÓ</i>	<i>DONACIÓ</i>	<i>DESTINACIÓ</i>
1158, abril	Pere de Sentmenat i Ermesenda		100 morabatins	Obra de Santa Maria
1167, juny,9	Raimon de Monells		Un honor comprat a Ramon de la Roveria	Vestimenta del capellà de l'altar de Sant Andreu.
1170, agost, 31	Flor	testamentària	3 morabatins	Obra de Santa Maria
1171,octubre,10	Droet de tamarit	testamentària	3 morabatins	Id.
1171, juliol,15	Arnau Lavador	testamentària	5 sous	Id.
1172, agost,23	Ramon Espeleu	Id.	10 morabatins	Id.
1173, setembre,18	Pere Oleguer	Id.	Tot el seu acer i un esclau dit Cechelin	Id.
1174, març, 14	Esteve Correger	Id.	4 morabatins	Id.
1174-1181,s/d	Pere Coc	Id.	2 morabatins	Id.
1176,desembre, 15	Pere Esteve	Id.	5 morabatins	Id.
1177,gener,10	Raimon de Monells	Per a remissió de pecats	Dosa horts a Bitem	Altar de Sant Andreu Apòstol, edificat a expenses seves.
1178-1191,s/d	Maiasenda, vídua de Guillem Garidell		30 morabatins	Sagristia. Per a fer cremar dues llànties a l'altar de Sant Pere de la seu

DATA	BENEFACTOR	TIPUS DE DONACIÓ	DONACIÓ	DESTINACIÓ
1178,agost,25	Ponç de Monells		Un hort a Tivenys	Sagristia. Per a fer cremar una llàntia a l'altar de Santa Maria
1183,juny,18	Sança, reina		La meitat de dos horts d'Andust, comprats per ella a Ponç Agorer	Id.
1193,octubre,15	Ponç de Monells	testamentària	La capella seva existent a la seu	Església de Santa Maria
1194, novembre,23	Alfons, rei	Institució d'una capellania	120 sous jaquesos	Institució d'una capellania a la capella de l'Esperit Sant i per a que cremi una llàntia a l'altar de Santa Maria.

Fonts:

VIRGILI, A., 1997, doc. 207,214,218,233,246,253,254,282,285,291,282,299,301,355,493.

BAYERRI, E.,VIII,1957,pàg.492-493.

TAULA 2.

RELACIÓ D'ALTARS DE LA CATEDRAL ROMÀNICA ENUMERATS A LA RELACIÓ DE BENEFICIS RECONEGUTS EL 1345 I A LES VISITES PASTORALS DE 1387 I 1423.

ORDRE EN L'ENUMERACIÓ	1345	1387	1423
1	Sant Pere	Altar Major	Cos de Crist
2	Sant Andreu	Altar de Sant Agustí	Altar Major
3	Sant Llorenç	Altar de Sant Jaume	Capella de Sant Agustí
4	Sant Tomàs	Altar del Corpus Cristi	Altar de Sant Miquel Arcàngel
5	Sant Miquel	Altar de Santa Anna	Capella de Sant Domènec
6	Sant Andreu	Altar de Sant Vicent	Capella de Sant Mateu
7	Santa Anna	Altar de Sant Domènec	Altar de la Santa Creu
8	Sant Esperit	Sant Mateu	Altar de Sant Martí ¹⁰⁵
9	Sant Domènec	Sant Antoni	Altar de Sant Martí

¹⁰⁵. al marge indicat *altar de Santa Elena*.

<i>ORDRE EN L'ENUMERACIÓ</i>	<i>1345</i>	<i>1387</i>	<i>1423</i>
10	Sant Vicent	Santa Llúcia	Capella de Sant Lluc
11	Sant Agustí	Santa Maria l'Anunciada	Capella de Santa Anna
12	Sant Mateu	Sant Joan Baptista	Altar de Sant Andreu
13	Sant Martí		Altar de Sant Tomàs de Canterbury
14			Altar de Sant Vicent
15			Altar de Sant Esteve
16			Altar de Sant Llorenç
17			Altar de Sant Antoni

TAULA 4

ALTARS DE LA SEU ROMÀNICA CITATS A LA DOCUMENTACIÓ NOTARIAL O ALS LLIBRES DE L'OBRA

<i>ALTAR O CAPELLA</i>	<i>DATA</i>	<i>CONCEPTE</i>
Sant Miquel	1345	Es confecciona l'altar i el brescat. Te reixa tancada.
Sant Domènec	1345	Es confecciona l'altar i l'antipendi.
Sant Vicent	1345	Es confecciona l'altar.
Sant Pere	1346	Es confecciona el brescat.
Sant Esteve	1346	Es situa la sagristia al seu damunt.
Sant Llorenç	1346	S'hi realitzen obres d'adob.
Santa Maria	1346	Es rectifica l'altar, es fa una reixa i s'adoba l'armari.
Santa Maria o altar major	1428	S'inicien les obres d'enderroc.
Sant Agustí	1440	S'enderroca.
Santa Maria Magdalena	1440	S'enderroca.
Sant Antoni	1442	Es desmantella per a procedir al seu enderroc.

Bibliografia

ADELL i GISBERT, Joan Albert (1991): La Catedral (o Santa Maria) de Girona, *Catalunya Romànica* V. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, pàg. 110-115.

- ALCOY I PEDRÓS, Rosa (2003): Tortosa i l'experiència italiana: les portes pintades del retaule de la Mare de Déu de l'Estrella, dins *Recerca 7* Tortosa: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, pàg. 9-68.
- ALMUNI BALADA, Victòria (1987 a): *La construcció de la seu de Tortosa segons els llibres de l'obra (1345-1441): dels preparatius a la consagració de l'altar major*. Tesi de llicenciatura llegida l'any 1987 a la Universitat de Barcelona (inèdit).
- ALMUNI BALADA, Victòria (1991): *L'obra de la seu de Tortosa (1345-1441)*. Tortosa: Cooperativa gràfica dertosense.
- ALMUNI BALADA, Victòria (1997): Santa Maria de Tortosa, dins *Catalunya Romànica* XXVI. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, pàg. 117-120.
- ALMUNI BALADA, V.; LLUÍS GUINOVART, J. (2000 a): *La catedral de Tortosa. Guia històrica i descriptiva*. Tortosa: Capítol catedral - Bisbat de Tortosa.
- ALMUNI BALADA, Victòria (2000 b): La catedral de Tortosa. Estudi documental, dins LLUÍS I GUINOVART, Josep et al. (2000), pàg. 58-120.
- ALMUNI BALADA, Victòria (2003 a): La Catedral de Tortosa, dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura I. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos, 2*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, pàg. 296-298.
- ALMUNI BALADA, Victòria (2003 b): Una obra baixmedieval de gran envergadura. La catedral de Tortosa als segles XIV i XV. Estudi documental. Tesi Doctoral inèdita. Universitat de Barcelona, maig de 2003.
- ALMUNI, V.; BONET, M.; CURTO, A. (1995): *De l'edat mitjana al Montsià, els castells*. Amposta: Museu del Montsià.
- BAILA I PALLARÈS, Miquel Àngel (1999): *La ciutat de Tortosa. Evolució de l'espai urbà. De la Dertosa romana a la ciutat vuitcentista*. Vinaròs: Antinea.
- BALANYÀ, Pere (1997): *L'Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor.
- BALLESTIN I NAVARRO, Xavier (1997): Tortosa i la marca superior d'Al - Andalus, dins *Catalunya Romànica* XXVI. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, pàg. 35-39.
- BANGO TORVISO, Isidro (1991): La catedral de Lleida. De la actualització de una vieja tipologia templaria, conservadurismos y manierismos de su fàbrica, dins VILA, Frederic; LORÈS, Imma (a cura de) (1991): *Congrés de la Seu Vella de Lleida. Actes*. Lleida: Pagès editors, pàg. 29-37.
- BAYERRI BERTOMEU, Enrique (1957): *Historia de Tortosa y su comarca. VII. Tortosa Cristiana y libre, desde fines de 1148 hasta la muerte del Rey Don Fernando el Católico (1516)*. Tortosa: Imprenta Algueró y Baiges
- BESERAN I RAMON, Pere (1999-2000): La dimensió italianitzant de l'estil de Moragues. Noves obres i nous arguments., dins *Lambard. Estudis d'art medieval* XII. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, pàg. 99-140.
- DESPUIG, Cristòfol (1981 [1924]): *Los Col.loquis de la insigne ciutat de Tortosa* (a cura d'Eulàlia Duran). Barcelona: Curial Edicions Catalanes: Biblioteca Torres Amat 12.

- DURAN, F.(1928): La Catedral, dins *Tortosa y su comarca. Tortosa et sa contrée. Guia Oficial*. Barcelona: Ediciones Gráficas, pàg. 27-55.
- ERLANDE-BRANDENBURG, Alain; MÉREL-BRANDENBURG, Anne Bénédicte (1995): *Histoire de l'architecture française du Moyen Âge à la Renaissance (IV siècle - début XVI siècle)*. Paris: Mengès/ Caisse Nationale des Monuments Historiques et des Sites.
- FITÉ I LLEVOT, Francesc (1991): La Seu Vella, dins ESPAÑOL, Francesca; RATÉS, Esther (a cura de) (1991): *La seu vella de Lleida. La catedral, els promotors, els artistes. S. XIII-s. XV. Catàleg de l'exposició*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, pàg.13-32.
- FREIXAS,Pere; NOLLA, Josep Maria; PALAHÍ, Lluís; SAGRERA, Jordi; SUREDA, Marc (2000): *La catedral de Girona. Redescobrir la seu romànica. Els resultats de la recerca del projecte Progress*. Girona: Ajuntament de Girona.
- FUENTES I GASSÓ, Manuel-Maria; RAMOS I MARTÍNEZ, Maria Lluïsa (1995): Santa Maria de Tarragona. Història, dins *Catalunya Romànica, XXI*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, pàg.122-124.
- FUGUET I SANS, Joan (1995): *L'arquitectura dels templers a Catalunya*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor.
- FUGUET I SANS, Joan (1998): *Templers i hospitaler.,II. Guia de les Terres de l'Ebre i dels castells templers del Baix Maestrat*. Barcelona: Rafael Dalmau editor.
- GARCIA BIOSCA, J.E., LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, J. (1998): La gènesi dels espais urbans andalusins (segles VIII-X): Tortosa, Lleida i Balaguer, dins MIQUEL, Marina; SALA, Margarida (coord.) (1998): *L'Islam i Catalunya*. Barcelona: Institut Català de la Mediterrània - Museu d'Història de Catalunya.
- GUINOT, Enric (1995): *Els límits del Regne. El procés de formació territorial del País Valencià Medieval (1238-1500)*. València: Edicions Alfons el Magnànim. Institució valenciana d'estudis i investigació. Generalitat Valenciana-Diputació Provincial de València.
- GORT I JUANPERE, Ezequiel (1995): L'organització eclesiàstica, dins *Catalunya Romànica. XXI*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, pàg. 47-48.
- JUNYENT, Eduard (1976): *El monestir de Sant Joan de les Abadesses*. Barcelona: Junta del monestir de Sant Joan de les Abadesses.
- KURMANN, Peter (1989): Gautier de Varinfrio et le problème du stile personnel d'un architecte au XIII siècle, dins RECHT, R. (dir.) (1989): *Les batisseurs des cathédrales gothiques*. Catàleg d'exposició. Strasburg: Editions de les Musées de la ville de Strasburg.
- LLUÍS I GUINOVART, Josep et al.(2000): Pla Director de Sancta Maria Dertosae. Tortosa : Bisbat de Tortosa. Pla Director Catedral (inèdit).
- MARTORELL y DE LUNA, Francisco (1925 [1626]): *Historia de la antigua Hibera*. Tortosa: Impremta de Joshep L. Foguet.
- MESTRE I NOÉ, Francisco (1898): *El arte en la Santa Iglesia Catedral de Tortosa*. Tortosa: Imprenta de JosepLluís Foguet i Sales.
- O'CALLAGHAN, Ramón (1890): *La Catedral de Tortosa. Descripción histórica de la misma, relacionada con la Historia de dicha ciudad*. Tortosa: Impr. Católica de Gabriel Llasat.

- O'CALLAGHAN, Ramón (1895 [1888]): *Anales de Tortosa* III. Tortosa: Impr. Catòlica de Gabriel Llasat.
- O'CALLAGHAN, Ramón (1896): *Episcopologio de la Santa Iglesia de Tortosa*. Tortosa: Impr. Catòlica de Gabriel Llasat.
- PLADEVALL i FONT, Antoni (1987): Sant Joan de les Abadeses, dins *Catalunya Romànica* X. Barcelona: Edicions 62, pàg. 326-363.
- PLADEVALL i FONT, Antoni (1997 a): Acta de consagració de Santa Maria de Tortosa, dins *Catalunya Romànica* XXVI. Barcelona: Edicions 62, pàg. 118-119.
- PLADEVALL i FONT, Antoni (1997 b): Barcelona. El palau episcopal, dins *Catalunya Romànica* XX. Barcelona: Edicions 62, pàg. 181-182.
- PLADEVALL i FONT, Antoni (1987): Sant Joan de les Abadeses, dins *Catalunya Romànica* X. Barcelona: Edicions 62, pàg. 326-363.
- PUIG i CADAFALCH, Josep; FALGUERA, A.; GODAY, J. (1983 [1918]): *L'arquitectura romànica a Catalunya. Els segles XII i XIII*. Barcelona (edició facsímil): Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya.
- QUEROL LOR, Aurelio (1992): En la Cuaresma del año olímpico, dins *Programa oficial de Setmana Santa. Tortosa*, s/p.
- RISCO, Manuel (1801): *España Sagrada* XLII. Madrid: Imprenta de la Vda. de Joaquín Ibarra.
- UTGÉS i VALLESPÍ, M. i altres(1997): Ciutat de Tortosa. La ciutat islàmica., dins *Catalunya Romànica* XXVI. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, pàg. 111-114.
- VERGÉS I TRIAS, Martí; VINYOLES I VIDAL, Teresa (1983-1985): La catedral romànica de Barcelona, *Lombard. Estudis d'art medieval III*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: 97-102.
- VERGÈS I TRIAS, Martí; VINYOLES i VIDAL, Maria Teresa(1992): Santa Creu i Santa Eulàlia de Barcelona, dins *Catalunya Romànica* XX. Barcelona: Edicions 62, pàg. 157-165.
- VILLANUEVA, Joaquín Lorenzo (1806): *Viage literario a las iglesias de España* V. Madrid: Imprenta Real.
- VIRGILI I COLET, Antoni (1997a): *Diplomatari de la Catedral de Tortosa (1062-1193)*, Barcelona: Fundació Noguera.
- VIRGILI i COLET, Antoni(1997b): Conquesta i feudalització de les Terres de l'Ebre. Segles XII-XIII., dins *Catalunya Romànica*, XXVI. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, pàg. 39-48.
- VIRGILI I COLET, Antoni (1997c): Tortosa. La restauració de la seu eclesiàstica a partir del segle XII, dins *Catalunya Romànica*, XXVI. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, pàg. 50-54.
- VIRGILI I COLET, Antoni (2001): *Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, Barcelona: Universitat Autònoma-Servei de Publicacions de la Universitat de València.